

Magyar Károly

A BUDAVÁRI SZENT GYÖRGY TÉR ÉS KÖRNYÉKÉNEK KIEPÜLÉSE

TÖRTÉNETI VÁZLAT 1526-TÓL NAPJAINKIG

A budai Várnegyed falai között kétség kívül a Szent György tér és környéke az a helyszín, mely az évszázadok során a legtöbbet változott. A királyi palota északi falától a Dísz tér déli oldaláig terjedő településrész – mely egyébként az egész polgári városrész területének mintegy egyötödét-egyhatodát teheti ki – szinte minden egyes eleme teljesen átalakult a középkortól napjainkig eltelt időszakban. Megváltozott a beépített és beépítetlen terület aránya, a fokozatosan kialakuló tér formája és térfalai, és teljesen megváltoztak a hozzá kötődő funkciók is.¹

Az átmenet kora: 1526–1541

A mai Szent György térnek megfelelő terület és környéke helyrajzában már a középkorban számos kisebb-nagyobb változás történt, ez ma már a régészeti feltárások alapján is kimutatható. A Sikló előterében, azaz az egykori Szent János (ma: Színház) utca délkeleti részén, valamint az előbbi és a Szent Zsigmond (ma: Szent György) utca közötti modern összekötő útrész kialakításakor végzett leletmentésünk során² például több korszakból is megfigyeltünk korábbi épületek bontására, eltüntetésére, azaz tudatos tereprendezésre utaló nyomokat. Úgy tűnik azonban, hogy ezek a szokásos városi átrendeződés kereteit nem haladták meg, bár némelyikük mintegy előrevetítette, sőt dokumentálta a későbbi változásokat.³

¹ Megírása közben tanulmányomat több kollégám is olvasta részleteiben vagy egészében, és véleményükkel segítették a végleges változat elkészültét. Ezúton fejezem ki köszönetemet „kvázi” lektoraimnak: Bencze Zoltánnak, F. Dózsa Katalinnak, Farbaky Péternek, Kovács Eszternek, Spekner Enikőnek és Végh Andrásnak. Köszönet illeti hivatalos lektoromat, Kubinyi Andrást is a teljes mű áttekintéséért és a hasznos tanácsokért.

² A leletmentés 1997 őszén, 1998 kora tavaszán folyt az új térburkolat, illetve a hozzá kapcsolódó közművek lefektetése előtt. A tér Sikló előtti részén Altmann Júliával részben megosztva, részben közösen végeztünk feltárást, míg a Színház utca déli folytatásának vonalában és az átkötő útnál egyedül folytattam kutatást. (Erről: *Archaeological Reports* 1997. (RF 1998.) 178.p.) Közvetlenül a Sándor-palota déli homlokzata mellett – a rekonstrukciós munkákhoz kötődő leletmentés során – 2001 nyarán Kovács Eszter tárt fel további, különböző korú épületmaradványokat.

³ A nagy mennyiségű leletanyag előzetes átvizsgálásakor az általam feltárt területre vonatkozóan a következő kép bontakozott ki.

1./ A Sikló előtt, középtájtól kissé északra egy korai, XIII. századi lakóház pincéjének maradványait találtuk meg. Az épületet valószínűleg még a XIV. század első felében elbontották, mert betöltésében

A telek- és lakóházstruktúra nagyobb léptékű átalakulásáról csak a Szent Zsigmond-templom felépítése,⁴ illetve a palota előudvarának kialakítása kapcsán⁵ beszélhetünk. Utóbbi esetében már gyakorlatilag egy egész városrész felszámolásáról volt szó. Sajnos a régészetileg viszonylag jól követhető folyamatra semmilyen konkrét írott forrásunk nincs. A palota északi zárófalának kiépítése⁶ mindenestre kettévágta az addig topográfiaileg egységes helyszínt, és így az ettől délre, illetve északra eső terület eltérően fejlődött tovább. Az északi részre vonatkoztatva azt is mondhatjuk: a fal az első lépést jelentette abban a folyamatban, amely végül a mai Szent György tér és környezete kialakulásához vezetett. E fal vonala jelölte, illetve jelöli ki szinte máig a tér déli határát.⁷ Figyelmünket a következőkben ezért elsősorban erre a területre érdemes fordítani. A további, minden korábbinál jelentősebb változások csak ezután, a török kortól kezdődtek.

klasszikus XIII. századi leletek kerültek elő. A pince keleti részébe utólag, a török korban kisebb épületet vágtak.

2./ Közvetlenül az előbbi mellett – délre – egy vélhetőleg későbbi, felszíni építmény kiszedett falainak helyét, visszatöltött alapozási árkait figyeltük meg. E bizonytalan rendeltetésű épület elbontása – több megfontolás alapján – valószínűleg megközelítőleg együtt történetelt az alább ismertetendő harmadik építményével. A maradványok között, illetve részben fölött számos török kori telepjelenséget, tűzhelyeket, szemétdödröket észleltünk.

3./ Az előbbiektől délebbre, az újkori királyi palota ún. barokk kapuja előterében egy további lakóház pincéjét tártuk fel, amelyből nyugat felé, az utca alá mélypince lejárója indult. Ennek kibontására sajnos nem volt lehetőségünk. Az elbontott ház saját törmelékanyagával feltöltött pincéjében kevés, a XV. század második felére vagy a XVI. század első felére jellemző leletet találtunk.

4./ További XIII. századi eredetű, de a leletanyag alapján a XIV. század végén, vagy a XV. század elején elbontott lakóház pincéjét találtuk meg átellenben, a Színház utca (Szent János utca) túloldalán, az újonnan kialakított átkötő út keleti végén.

5./ Bizonytalan rendeltetésű épület pincészerű terére bukkantunk az előbbi háztól nyugatra, melynek betöltését XVII. század végi, XVIII. század eleji leletanyag keltezi. Ez az építmény a fentiekkel ellentétben már a mai Szent György utca középkori előzménye, a Zsidó vagy Szent Zsigmond utca felé nézett.

Az átkötő út alatti 4–5. objektumtól délre, a kaputoronyig (Friss-palotáig) terjedő középső, déli térrészen ez idáig egyetlen, toronyszerű építmény részletét tárta fel Zolnay László. Ez az épület is XIII. századi eredetű lehet, azonban betöltése alapján a török kor végén pusztult el. (L. 75/15., 16., 19., 20., 78/4. lelőhelyek. ZOLNAY 1984. 205–206. p., 215. p. -helyszínrajz; MAGYAR 1992b 109.p.)

⁴ BUZÁS-FELD 1996. 3–4.p., 24.p. – alaprajz; FELD 1999. 36–37.,47.p. – minderről bővebben Kárpáti Zoltán tanulmánya.

⁵ Zolnay az előudvar kialakítását Zsigmond korának (1387–1437) végére, az 1430-as évekre, vagy legkésőbb az 1440-es évekre tette: ZOLNAY-SZAKÁLL 1976.22–23.p.; ZOLNAY 1977.28.,83–84.,110–113.p.; ZOLNAY 1984. 209.p.

⁶ Zolnay a fal építését Zsigmond korára keltezte (ZOLNAY 1984, 208–209.p.), míg magam ezt legkorábban 1470 körül tudom elképzelni, de inkább az 1527/1530–1541 közötti időszakot tartom valószínűnek (MAGYAR 1992a).

⁷ Ezt a határt még a királyi palota modern, XIX–XX. század fordulóján történt bővítése sem lépte át, s csak az egyik, XIX. századi melléépület, a Királyi istálló nyúlt túl rajta északi irányban.

A törökök első megjelenése közvetlenül a mohácsi csata után⁸ – amikor a várost „csak” kifosztották és felgyújtották⁹ – topográfiai szempontból még valószínűleg nem gyakorolt nagyobb hatást a helyszínre. Lehetséges ugyan, hogy az ekkori pusztítással függ össze annak a Szent Zsigmond-templom déli oldalán elhelyezkedő, kütszerű gödörnek a betöltése, amelyből a feltárások során nagy mennyiségű értékes, égett leletanyag került napvilágra II. Lajos 1522-es garásával keltezve.¹⁰ A bevonulás mindenestre áldozatokkal járt: többek között a Szent János-templom nyolc ferences barátja vesztette életét.¹¹

Annak ellenére, hogy Buda a szultáni hadak távozása után rövid időn belül kétszer is gazdát cserélt¹² – először Szapolyai János (1526. november 1.), majd Habsburg Ferdinánd (1527. augusztus 20.) hadai vonultak be – az élet még a régi kerékvágásban ment tovább: az ingatlanok tulajdonosai többnyire megmaradtak eredeti birtokukban (pl. Perényi háza a Szent Zsigmond utcában – 1528¹³), a városnak erre a részére vonatkozó okleveles források nem részletezik az egyes épületek károsodását. Tulajdonosváltás csak az említett Szapolyai-palota esetében valószínűsíthető. Tudjuk, hogy Ferdinánd elkobozta Szapolyai vízivárosi házát, és egyben továbbadományozta azt saját hívének, Báthori István nádornak.¹⁴ Aligha tételezhető fel más eljárás a még értékesebb, Váron belüli épülettel kapcsolatban,

⁸ A csatavesztés utáni budai állapotokról: KUBINYI 1973. 200–201. p.; valamint Szerémi György (később Szapolyai János király káplánja) érzékletes helyszíni tudósítását (SZERÉMI 1979. 124–125.p.)

⁹ Szerémi rövid leírása szerint a következőképpen történt: „És bement a császár Budára s ott székelt ráérve tizenhat napig. Azután tanácsot tartott tanácsosaival arról, vajon fel kell-e gyújtania a várat [értsd: a királyi palotát – MK], vagy nem. Tanácsosai mondták: Nem, de Buda városát fel kell, hogy legyen emlékezetül minden népnek, hogy itt volt a törökök császára; és a vár békén maradjon főhelye miatt. – És volt a császárnak egy tűzgyújtogatója, aki elbeszélte nekem ezt, mikor egyszer vacsorázott. A neve neki Antal volt; neki megparancsolta, hogy legyen rá gondja. És háromszáz török elkezdte gyújtogatni Buda városát.” (SZERÉMI 1979. 126.p.)

¹⁰ A feltárást végző Feld István és a feldolgozásban közreműködő Buzás Gergely hajlamosak a leletanyag földbekerülését 1529-re tenni, de nem zárják ki egy 1522–1529 közötti, esetleg ez utáni helyi tűz lehetőségét sem. BUZÁS–FELD 1996. 7.p (BUZÁS), FELD 1999. 47.p. – Utóbbi 17. jegyzetében említi Mikó Árpád 1526-ra vonatkozó véleményét is.

¹¹ A kolostor történetét legutóbb Kovács Eszter foglalta röviden össze A budai ferences kolostor török kori építkezései című egyetemi szakdolgozatában (ELTE BTK Régészeti Tanszék, Bp.1997), és e kötetben megjelent tanulmányában. Az 1526–1541 közötti időszakból származó adatokra e munka hívta fel a figyelmet. Ezúton is köszönöm kollegáimnak, hogy a szakdolgozatba betekinthettem; KARÁCSONYI I. köt. 385–386.p., II.köt. 22.p.

¹² KUBINYI 1973. 201.p.

¹³ VÉGH DISSZ. I.5.6.sz.

¹⁴ Pataki Vidor az 1527. július 13-án és november 3-án adományozott házat a Várba, a Szent János utcába lokalizálja, és azonosíthatónak véli a Wernerek korábbi palotájával (PATAKI 1950. 297.p. 105.jegyz.) Végh András volt szíves felhívni a figyelmet arra, hogy a Báthorinak adományozott ház nem azonos a Szapolyai-házzal, mivel az – más adatok alapján – a Vízivárosban állt. Segítségét ezúton is köszönöm.

amely valahol a ferencesek templomától északra állt – itt azonban az adományozott személyében nem lehetünk biztosak. Ismert a Szent Zsigmond-templom prépostja is, aki 1527-től Huet, másként Pileus vagy Pylades Márton, korábbi szebeni kanonok, jeles humanista személyiség volt.¹⁵

A változás szempontjából talán fontosabbnak tűnik a korábban már említett 1529. évi ostrom, amikor a török seregek elfoglalták a Ferdinánd-pártiaktól a Várat (szeptember 8.).¹⁶ Az ostrom során érte a várost és a palotát az első tüzérségi támadás, ráadásul a palotát a városba már betört ellenség éppen a Szent Zsigmond-templom mellől lövette.¹⁷ A pusztítás első hulláma ekkor ismét a Szent János-kolostort érte, ahol kilenc szerzetest gyilkoltak meg.¹⁸ Az egyéb épületeket ért károkról ezúttal – bár meglehetősen általánosító formában – már a források is beszámolnak: a környék „némely” lerombolt házának anyagával töltötték be a várárkot.¹⁹ Ez, vagyis a II. szarazárok azonban jóval a zárófaltól délre választotta el az előudvart a palotától, s így az elpusztított házak helyét csak valószínűsíteni tudjuk a mostani Szent György tér környékére. A törökök a palotába szorult német védőseregnek és a többnyire ugyancsak német polgároknak szabad elvonulást ígértek, ha megadják magukat. A kivonulókat azonban – köztük a budai bírót – a város alatti mezőn megtámadták és felkoncolták.²⁰ Az ostrom után a törökök – csekély létszámú biztosító csapatokat hátrahagyva – átadták Budát a vazallusuknak tartott Szapolyai János királynak.²¹ Szapolyai a hozzá hűtlen budaiak házait elkoboztatta, s a vele szembe került német polgárságot jórészt kitelepítette.²² A fenti események kapcsán bekövetkezett tulajdonosváltás azonban a konkrét helyszín esetében nem dokumentálható, leszámítva, hogy a Szapolyai-ház birtokosa ezután Werbőczy királyi kancellár.²³ Szerémi leírása szerint közvetlenül e ház mellett volt Gritti kormányzó rezidenciája is²⁴ – kérdés azonban, hogy kinek a tulajdonában lehetett korábban ez az utóbbi épület?

Buda elvesztésébe Ferdinánd természetesen nem tudott belenyugodni, s már a következő év késő őszén megkísérelte visszafoglalni a magyar fővárost. Az 1530. október 31. és december 21. között lezajlott ötven napos ostrom azonban eredménytelenül ért véget dacára annak, hogy a várost a korábbinál sokkal intenzívebb tüzérségi támadás érte. Volt, hogy naponta több száz golyóbist lőttek ki rá, s ennek

¹⁵ UXA (1934) 147.p.; KUBINYI 1999 (2000.) 21.p.

¹⁶ IVÁNYI 1941. 39–40.p., KUBINYI 1973. 202–203.p.

¹⁷ Az erről szóló német jelentés magyar fordításban IVÁNYI 1941. 40.p., a német eredeti részleteiben idézve BALOGH 1966. 45., 48–49., 53.p.

¹⁸ KARÁCSONYI I. köt.387.p.

¹⁹ „...in dem etliche heüser abgerissen, das holtz wegkh, alles dem graben zuetragen, den angeschütt, also daz sy zu den venstern des gross sals hinein haben mugen steigen.” BALOGH 1966. 48–49.p.

²⁰ IVÁNYI 1941. 40.p. ; SZERÉMI (1979.) 240.p.

²¹ SZERÉMI (1979.) 238–239.p., KUBINYI 1973. 208.p.

²² KUBINYI 1973. 208–209.p.

²³ PATAKI 1950. 275.p.

²⁴ SZERÉMI (1979.) 279.p.: „... mivel a kormányzó úr szállása a kancellár úr palotaháza mellett volt, vacsora és ebéd idején gyakran ellopták az apródokat a vitézektől...” – Szerémi ezen adatára Végh András volt szíves felhívni figyelmemet.

következtében a városfal hosszabb szakasza is leomlott.²⁵ Úgy tűnik, a támadások az általunk vizsgált városrészét kevésbé érintették. (Az ágyúkkal folytatott ostromoknak a következőkben egyre nagyobb szerepük lett Buda, s ezen belül különösen a tárgyalat helyszín szempontjából.) Az ostrom során egy gyászos esemény azonban mégiscsak a környékhez kötődik, amelyet a szemtanú Szerémi György, János király káplánja a következőképpen írt le: „... Szűz Mária fogantatása előünnepének napján (dec.7.)... az Isten segítségével megszabadultunk a német hadinép támadásától. Sokan feküdtek hanyatt szerte a városban, s sokat élve hajtott az izmaelita nép Buda várába. És beledobálták az élőket a Friss palotához közel levő mély kútba.”²⁶

Az elbeszélés nem határozza meg pontosabban a „kút” – vagy gödör – helyét, s így nem tudjuk, hogy az a zárófaltól délre vagy északra volt-e.²⁷

Ezután az ostrom után mintegy tíz évig viszonylag békés időszak következett a zaklatott sorsú főváros és a tárgyalat környék életében.²⁸ Ezt igazolja például az is, hogy a ferences kolostornak a korábban elszenvedett veszteségek ellenére 1535-ben huszonnyolc lakója volt.²⁹ A „szokásos békebeli ügymenet szerint” a ferences beginákat beiktatták Ötvös Orsolya nyúlszigeti apáca házának birtokába (1536. november 18.), Werbőczy kancellár pedig Szent Anna tiszteletére kápolnát építtetett (vagy alakíttatott ki) említett palotájában (1538).³⁰ Ugyanekkor Dubraviczky Mihály adományt tett a ferences kolostor számára, s kinyilvánította, hogy itt is kíván temetkezni.³¹

1540. július 22-én meghalt Szapolyai János király, s ez Buda sorsát a végkifejlet felé taszította. Mivel a János-párti főurak a váradai békében rögzítettekkel³² ellentétben nem adták át a fővárost és a hatalmat – sőt a csecsemő János Zsigmondot II. Jánosként királlyá választották –, Ferdinándnak nem maradt más választása, mint újra megkísérelni Buda elfoglalását. Az erre irányuló első hadjárat 1540 őszén (október 20. – november 10.) azonban a város ostromáig jószerével el sem jutott.³³

²⁵ IVÁNYI 1941. 43–45.p., SZERÉMI (1979.) 255–264.p.

²⁶ SZERÉMI (1979.) 261.p., Az utolsó mondat latinul így hangzik: „Et proiecebant viuos in profundum puteum proximus fris palotta.” Idézi: BALOGH 1966. 49.p.

²⁷ Ilyen jellegű tömegsír a szóban forgó területen még nem bukkant elő sem a korábbi (Vö. ZOLNAY 1982. 386–387.p.), sem az újabb ásatások során. Azonban az előzőekben idézett szövegben szereplő „kút” latin eredetije, a „puteus” jelenthet gödört és földalatti börtönt is. Más kérdés, hogy hol keressük ezt a börtönt?

²⁸ A korszak összefoglalása: KUBINYI 1973. 209–227.p., IVÁNYI 1941. 45–54.p.

²⁹ KARÁCSONYI II.köt. 22.p.

³⁰ PATAKI 1950. 277.p. (a beginákra), 275.p. (Werbőczyre)

³¹ KARÁCSONYI II. köt.21.p.

³² Az 1538. február 24-én, Váradon aláírt békeszerződés szerint mindkét király megtarthatta a pillanatnyilag általa birtokolt területeket, azonban Szapolyai halála után az ő országrészét a Habsburg-ház örökölte volna, esetleges utódait az újonnan kialakítandó szepesi hercegséggel kompenzálva. MTK II. köt.370.p.

³³ IVÁNYI 1941. 53–59.p., KUBINYI 1973. 227–228.p. Az ostrom során Fels Lénárd főparancsnok igyekezett tárgyalásokkal rávenni a védőket a vár átadására, csapatai ez alatt sáncással múlatták az időt. Mikor Fels ráébredt, hogy tárgyalásai eredménytelenek, a védők pedig jól felkészültek egy hosszabb ostromra is, szégyenszemre eloldalgott a falak alól.

A következő ostrom csak 1541. május 3-án kezdődött el és egészen augusztus 22-ig tartott, amikor a védők és a „felmentésre” érkezett szultáni seregek közé szorult császári csapatokat tönkrevérték.³⁴

A hosszú ostrom egyes eseményeiről ezúttal már képi forrásunk is van. A várost nyugatról megörökítő, pillanatfotó-szerűen hiteles Erhard Schön-féle metszet³⁵ különösen fontos adatokat szolgáltat a szóban forgó területre. Jól látszik rajta a palota északi zárófala a kaputoronnyá átalakított Friss-palotával, valamint az előtte sűrűn beépített városrész a Szent Zsigmond-templommal és a Szent János-(ferences) kolostorral. Jóllehet az egyes polgári épületek megjelenítése sematikus, egészen pontosnak kell tartanunk a városfal ábrázolását. A palota északi zárófalától északra, a fal helyén hosszabb felületen cölöpökből és sövényfonadékból(?) álló palánk látható, előtte omladékkal, szétszórt ostromlétrákkal és az ostromlók tetemeivel. A jelenetet szöveg is magyarázza: „die mauer ist abgeschossen und ein zaun darum(?) gemacht” (vagyis: a falat szétlőtték és ezért kerítést csináltak). A XIX. századi királyi istállók környékén folytatott régészeti kutatásaink egyértelműen bizonyították, hogy itt, az északi zárófalától északra jó ötven méter hosszan szinte eltűnt, alapjáig leomlott a város középkori nyugati fala. A jelzett középkori fal helyett a déli részen hevenyészett, szárazon – föld kötőanyaggal – rakott falazatot emeltek, amelyet belülről függőleges cölöpszerkezet merevített.³⁶ Mindez messzemenően egyezik az ostromról szóló, ide vonatkozatható forrásokkal, pl. a Memoria rerum leírásával, amely szerint: „Harmadik ostromot tőnek az zsidó kapu felől király kertnél, kit az nímetek elveszítének.”³⁷ Az ostromot bizonyosan ott indították, ahol a falat korábban a leginkább sikerült szétlőni a szemközti Madár-hegyen (ma: Nap-hegy) felállított ütegekből. A fentiek szerint a Schön-kép nyilvánvalóan a kudarcba fulladt német ostrom pillanatát örökítette meg, a városfal északabbi szakaszára is tartogatva további információkat: a kiromlás végénél torony állt, s létezett már a mai Fehérvári-rondellának valamiféle előzménye is.³⁸

³⁴ IVÁNYI 1941. 68–74.p., KUBINYI 1973. 228–229.p.

³⁵ RÓZSA 1999. 49.p. 1.sz.

³⁶ A Királyi vagy Udvari istálló környékén folytatott ásásaim során a területre délnyugati szegletében két ásási szelvényben (97/2, 97/14) találtuk meg e hevenyészett, szükség szülte falazatot, amely kb. a késő középkori (Anjou-kori) városfal nyomvonalán kell, hogy húzódjon. (Utóbbi maradványaira azonban itt még nagy mélységben sem bukkantunk rá!) Az ilyen rögtönzött fal építéséről színes képet ad az 1530-as ostrom idejéből Szerémi, aki leírja, hogy a leomlott várfal helyére (nem a most leírt helyszínről van szó!) még a gyerekek is földet és trágyát hordottak. (SZERÉMI (1979.) 259.p.) Más módszert említ ugyanekkor a Memoria rerum: „Sok száz hordó fenekét kivágának Budában. Ennek az hordójaibul az terett kőfalon töltést csinálának.” (1504–1566. Memoria rerum 1981. 39.p.)

³⁷ Uo. 52.p. Ezt a munkát korábban Verancsics-évkönyvként emlegették, mivel az ő hagyatékában maradt fenn. (Itt köszönöm meg lektoromnak, Kubinyi Andrásnak, hogy a Verancsics-évkönyvre vonatkozó korábbi, téves adataim javítandó voltára felhívta a figyelmem.)

³⁸ VÉGH 1997. 297.p. A Schön-féle metszet alapján négyzetes ágyútorony meglétét valószínűsíti a rondella helyén. Ez valószínűleg a bástya belsejében valamilyen formában máig megtalálható, itt azonban érdemi ásások eddig nem voltak.

(Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a leomlott várfalrész feltételezhető északi végénél – nagyjából a mai Lovarda köz vonalában – toronyra utaló maradványokat az ásások során eddig nem találtunk. Előbukkant viszont az ábrázolt eredeti, késő középkori fal egy, csak részlegesen leomlott, de meglehetősen roncsolt rövid szakasza. Ezen a részen, a falon már több, erőteljes javítás nyomát figyeltük meg, s így elképzelhető, hogy a területet már a korábbi ostromok alkalmával ágyúzták. Lehetséges azonban az is, hogy a várfalnak ez a szakasza állt még egy darabig a délebbi rész leomlása után, s a javítások későbbiek.³⁹)

Nem tudjuk pontosan, hogy az ágyúzás az eredeti városfal mögötti épületeket, tehát a Szent Zsigmond utca nyugati házsorát mennyire érintette, de bizonyos jelek alapján arra következtethetünk, hogy elég jelentősen – legalábbis a telkek hátsó traktusában. Az egykori házsor északi végénél, közvetlenül a városfal mellett a legújabb feltárások egy ágyúgolyók által összedöntött reneszánsz épület omladékát hozták napvilágra.⁴⁰ Az ásások kimutatták, hogy a támadók által ekkor szétlőtt terület a későbbi ostromoknak is az egyik állandó célpontja lett.

Az ágyúzás – bár kifejezetten említik a Szent János-kapu melletti városfal lövetését⁴¹ – valószínűleg kevésbé érintette a terület dunai oldalát. A Budát augusztus 29-én elfoglaló, és személyesen oda szeptember 2-án bevonuló Szulejmán szultán – Szerémi leírása szerint – éppen itt, a Werbőczy-házban szállt meg,⁴² s nem a királyi palotában. (Az is valószínű, hogy a szultán legalább formailag ki akarta mutatni a mintegy gyámsága alá vont csecsemőkirály és anyja szuverenitását. De a Werbőczy-ház sem akármilyen építmény lehetett!)

1541. szeptember 5-én az özvegy királyné és a csecsemő király kíséretével együtt elhagyta Budát⁴³. Ettől kezdve az addig elsősorban királyi lakóhelyül szolgáló palota funkciója alapvetően megváltozott, döntően katonai szerepet kapott: erőd, laktanya, szertár és raktár volt, valamint börtönként működött. A török méltóságok közül mindössze a dizdár (várfelügyelő) lakott itt.⁴⁴

³⁹ A szóban forgó, roncsolt városfalnak itt csak egy viszonylag rövid, kb. 15 méteres szakaszát sikerült feltárnunk. A fal külső oldalán az alapozást csak a későbbi (a jelenleg is álló) nyugati várfal felé eső, igen szűk és mély szelvényrészben tudtuk megvizsgálni, s mindössze egy nyugati irányú kiágazást találtunk. Ez azonban jelen ismereteink alapján egy többször javított pillér maradványa.

⁴⁰ Végh András ásátása. Ezúton is köszönöm neki, hogy a feltárás során többször lehetőséget adott a betekintésre, illetve engedélyezte az eredményére való hivatkozást. A ház késő középkori tulajdonosa Raguzai István volt. Lásd erről Végh András Középkori városnegyed ... című tanulmányát.

⁴¹ „Ex alia parte sagittant penes portam Sancti Joannis murum civitatis, ...” Azaz: „A másik oldalról a Szent János kapunál lévő városfalat lövik, ...” Zalay János pozsonyi ispán 1541. május 30-i levele. Idézi: VÉGH 1997. 305.p.78.j.

⁴² SZERÉMI (1979.) 326.p.

⁴³ Uo. 327–328.p.

⁴⁴ FEKETE – NAGY 1973. 350–351.p. Szerémi leírása alapján azonban elképzelhető, hogy a pasa átmenetileg mégiscsak a palotában lakott: „Hogy már Verbőczyi úr budán székelt, s egy basa a várban székelt...” (SZERÉMI (1979.) 328.p.; kiemelés tőlem MK); vagy: „A következő napon a várba hívatta a nagybasa ebédre a kancellár urat.” (Uo. 329.p.; kiemelés tőlem MK) Az eredeti, kiadott latin változat szerint: „Quum jam dominus Werbwchj resideret Bude, et unus bassa in arce

Az ostrom előkészületei kapcsán még egy ténykedésről kell említést tennünk. 1541 májusában a források szerint egy, a városban tartózkodó olasz (nyilván hadiépítész) árkot ásatott többek között a Friss-palota környékén.⁴⁵ A királyi istállóknál, tehát a Friss-palotaként azonosított épülettől nyugatra végzett ásatások során árokra utaló jelenséget figyeltünk meg a palota északi zárófalának előterében⁴⁶, amelyet a török korban töltöttek be. Mivel a jelzett épület környékén sehol máshol nem találtunk árkot, a forrásban leírtakat csak ezzel tudjuk azonosítani. Mindez annyit jelent, hogy a középkor legvégén a palota zárófala előtt már elkezdődött az eredeti településrészek, épületek elbontása.

A helyszín 1526–1541 közötti szerepét összegezve elmondhatjuk, hogy az a viharos események ellenére megőrizte eredeti középkori jellegét: elsősorban lakóhely volt, ahol főnemesek és polgári személyek egyaránt birtokoltak házat, de a középkor legvégéig funkcionált két nagy egyházi intézménye, a ferences kolostor és a Szent Zsigmond-prépostság is. Az utolsó évtizedben a hely presztízse megnőtt, miután itt, a királyi palota közelében kapott házat az ország kormányzója és kancellárja.

*A királyi palota északi előtere keletről 1470 körül
(részlet a Schedel-féle Világkrónika Budát ábrázoló metszetéről).*

resideret...”, és: „Et secundo die in arcem invitare fecerat magnus bassa ad prandium dominum cancellarium.” Közli WENZEL 1857. 372–373.p. (Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543.)

⁴⁵ Zalay Tamás pozsonyi ispán ezzel kapcsolatos május 30-i levele. Idézi: VÉGH 1997. 76. jegyzet, 304–305. p.

⁴⁶ A 94/7–8, és a 97/11, valamint 97/1 jelű ásatási szelvényekben. Erről rövid említés az ásatási jelentésben: Archaeological Reports 1997. (RF 1998.) 137. p.

A királyi palota északról 1684-ben (részlet Hallart – Wening metszeteről).

A török kor: 1541–1686

Bár Buda török kézre kerülése nyilvánvalóan döntő változásokat hozott a korábbi főváros életében, e változások nem minden téren következtek be egyszerre. Különösen igaz ez a topográfiára. A városban kezdetben még viszonylag nagyszámú magyar közösség élt, akik bizonyos mértékű saját közigazgatással, bíróval és esküdtekkel rendelkeztek – természetesen alárendelve a budai pasának. A szultán, mielőtt Budát elhagyta, Werbőczyt bízta meg azzal, hogy „az egész magyar nemzet főbírája” legyen, összekötötést biztosítva a török hatóságok és a magyar köznép között.⁴⁷ Ez praktikusán annyit is jelentett, hogy haláláig, 1541 októberéig budai házában lakhatott. Az épület további sorsáról nincs adatunk, leszámítva, hogy utóbb helyén épült fel a pasák palotája.

A török kor kezdetétől területünkre vonatkozóan sajnos jóval kevesebb – bár helyenként részletesebb – írott forrással rendelkezünk. A topográfiai kép megrajzolásakor a szórványos írott források közötti – gyakran jelentős – időbeni hiátust részben az egyre gyakoribb képi és helyrajzi ábrázolásokból adódó (vissza)következéssel, részben a régészeti adatok közbeiktatásával tudjuk áthidalni.

⁴⁷ SZERÉMI (1979.) 327.p.; FEKETE – NAGY 1973. 398–399.p.

Első helyen a palota északi zárófalához, illetve főbejáratához kapcsolódó kérdéskört kell felvetnünk. A falon át – a Friss-palota, utóbb kaputorony épület két oldalán – eredetileg két kapu nyílt a palota felé a két középkori utca vonalának megfelelően.⁴⁸ A hódoltság korában a palotát meglátogató követek és utazók azonban már csak egy kaput emlegetnek, melyet törökül „Dilendzsi kapuszu”-nak, azaz „Koldus-kapu”-nak neveztek.⁴⁹ Ez az egy, a toronytól nyugatra elhelyezkedő kapu látszik a török kor végi helyszínrajzokon. Lehetséges, hogy a keletre, a Szent János utca folytatásába eső kaput még a korábbi időszak valamely veszélyhelyzete – pl. az 1541., esetleg az 1530. vagy 1529. évi ostrom – idején iktatták ki. Az sem kizárt, hogy ezt a palotának a török korban tisztán katonai funkciójával hozzuk kapcsolatba: az udvari reprezentáció híján, biztonsági okokból célszerűbb volt egy kaput használni. Mindenesetre tény, hogy ott, ahol a keleti kapu előterét azonosíthatjuk, azaz a mai palota északi, „A” épületének északkeleti sarkánál, a középkori út nyomvonalában több jókora török kori szemétdörrre bukkantunk, melyek a kapu használatát eleve kérdésessé teszik.⁵⁰

Kissé északabbra, illetve északkeletre, a mai Sikló előterében további számos török kori objektumot – épületek, kemencék/tüzelőhelyek maradványait és szemétdörröket – tártunk fel. Bizonyos jelek (salak és tapasztás maradványok) alapján arra is következtethetünk, hogy itt valamilyen ipari tevékenység, színesfém olvasztás folyt.⁵¹

A használaton kívül került ferences kolostorban is jól kimutatható a török megtelepülés.⁵² Nem tudjuk azonban, mi történt a templommal közvetlenül a város elfoglalása után. A budai templomok többségét kifosztották, majd dzsáminak használták,⁵³ s végső soron ez lett a Szent János-templom sorsa is. Hans Dernschwam utazó⁵⁴ leírása szerint már 1555-ben török imahely volt,⁵⁵ de nem tudjuk, mi lehetett akkori elnevezése. A későbbiekben, mint Szeráj dzsámit, vagy mint Pasa dzsámit emlegetik, mivel – pl. Evlia Cselebi leírása szerint – „A budai vezirek mind itt végzik

⁴⁸ MAGYAR 1992/a 60.p.

⁴⁹ Wratlslaw von Mitrowitz báró és Ottendorf kapura vonatkozó leírásait idézi (a palota előudvara kapcsán): BALOGH 1966. 45.p., Uo. 41.p. (Cselebi). Maga a török név a Marsigli-féle, török feliratos térképről ismert (1686). Utóbbira: VERESS 1906.

⁵⁰ A Sikló előtti leletmentés során (1997) három gödör az egykori út sejtető nyomvonalának nyugati, három a keleti oldalához közel, egy pedig középtáján került elő. Ezek még akkor is zavarták az itteni forgalmat, ha nem egyszerre voltak használatban. Magából az útfelületből semmi sem maradt meg a korábbi talajjegyengetések, szintsüllyesztések folytán.

⁵¹ Ugyancsak az 1997–1998. évi leletmentés eredményei.

⁵² A török kori leletanyag egy csoportját, néhány szemétdörr anyagát részletesen lásd: Kovács Eszter szakdolgozatának második részében, illetve a jelen kötetben közölt tanulmányában.

⁵³ FEKETE – NAGY 1973. 350–351.p.

⁵⁴ Dernschwam (1494–1567) a Fuggerek tisztviselőjeként 1541 előtt huzamosabb időt töltött Budán, ami később jó összehasonlítási alapot jelentett számára. 1553–1555-ben Verancsics Antal és Zay Ferenc kíséretében részt vett a Szulejmán szultánnál tett követjárásban. Ennek során oda- és visszafelé is érintették a megszállt Budát, de részletesebb leírás csak az utóbbi alkalommal született. Dernschwamról: TARDY (1984) 5–73. p.

⁵⁵ Uo. (1984.) 500.p.

imáikat, a pasa palotájának közelében van.” Cselebi hozzáfűzi még: „Oszmánli módon egy minaretje van, de díszes. Márvánnyal lerakott, tiszta épület, hárem kapuja tövében egy ólomtetejű magas kupola alatt Gázi Ahmed bég van eltemetve.”⁵⁶

A pasák palotájáról – szerájáról – tudjuk, hogy az közvetlenül a templom/dzsámi mellett, északra épült ki, részben az egykori Szapolyai–Werböczy-palota helyén. A szakirodalom szerint a budai pasák a XVI. század második felében jórészt még a Vízivárosban, a korabeli hajóhíd környékén laktak, s csak az 1598-as ostrom előtt tették át székhelyüket a jelzett helyre.⁵⁷ A helyszínt 1664-ben felkereső Cselebi erről is szemléletes képet fest: „E középső vár északi részén, a várfal fölött a Duna folyóra, Pest síkjára... nézőleg, ablakos, erkélyes, szűköcske divánkháne (itt valószínűleg: tanácsterem – MK) van. Kétszáz szűk szobás, szűk udvarú, egy fürdőjű, kert nélküli palota ez. Kara Murad pasa e palotában nem fért el, ezért kibővítette és kijavíttatta azt. ... Valamennyi szobája a vár fala fölé épült, nagyon szép és szellős.”⁵⁸ A leírás jól összecseng a hódoltság kori látképeken (pl. Hallart – Wening 1684-es és Fontana – Nessenhaler 1686-os látképe) és a török kor végi helyszínrajzokon (pl. a Hauy – Rabatta helyszínrajz – 1687) ábrázoltakkal.⁵⁹ Mi több, egyes részleteit – pl. fürdő – az ásások is igazolták.⁶⁰ Mindezek alapján valószínűsíthetjük, hogy a Pasa-palota vélhetőleg több lépcsőben történt kiépülése a késő középkori állapotokhoz képest jelentős változást eredményezett a telek- és épületstruktúrában. Ettől északra viszont valószínűleg nagyjából változatlan maradt a középkori helyrajz, beleértve a Szent János-kaput is, aminek csak a neve változott meg: ezután mint Szu kapuszt, azaz Vízi-kaput emlegették.⁶¹

A kapu vonalától délre, az egykori Szent János és Szent Zsigmond utca közötti háztömb jellege sem sokat változhatott egészen a volt Szent Zsigmond-templomig. Cselebi leírásából tudjuk, hogy valahol itt, a Pasa-palotával átellenben, az egykori Honvédelmi Minisztérium romos épületegyüttese helyén kereshetjük a pasa kethüdájának, helyettesének/udvarmesterének a palotáját is.⁶²

⁵⁶ CSELEBI (1985.) 278.p.

⁵⁷ FEKETE – NAGY 1973. 350.p. Valószínűbb, hogy éppen az ostrom rossz tapasztalatai következtében (t.i. a külvárost a császáriak igen gyorsan elfoglalták – uo.338.p.) alakították ki a pasák új palotáját a Felső városban, amit ők Orta Hiszárnak, azaz Középső várnak neveztek.

⁵⁸ CSELEBI (1985.) 273.p. A divánkháne magyarázatát Fodor Pál adja (uo. 597.p.).

⁵⁹ Az 1684-es ostrom kapcsán keletről és északról készült Hallart–féle (RÓZSA 1999. 105.p., 20.sz.), és az 1686-os Fontana-féle északi (RÓZSA 1999. 97.sz.) rajzokon jól látszik a várfalra kiültetett építmény.

⁶⁰ Gerő Győző 1960-as évekbeli ásatásából érdemben mindössze a fürdőt publikálta. GERŐ 1980. 112–115.p. Rövid jelentés: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatai című éves összefoglalókban. 1961-ről (1964) 321–322.p., 1965-ről (1971) 392.p., 1966-ról.(1973) 286.p.

⁶¹ A Marsigli-féle rajzon szereplő elnevezés. VERESS 1906. 145.p. 35.sz. CSELEBI (1985) alapján (272.p.) viszont elképzelhető – bár a leírása nem egészen egyértelmű –, hogy használatos volt rá a Szeráj-kapu elnevezés is, a pasa szerájának közelsége miatt. A rajzon ezen a néven a középkori királyi palota második, a (II.) Szarázároknál lévő kapuja szerepel.

⁶² CSELEBI (1985.) 273.p.

Kissé délebbre, az egykori Szent János utcán volt a város akkori egyetlen csorgókútja, amely minden valószínűség szerint késő középkori eredetre megy vissza. Cselebi erről így ír: „... a pasa dzsámijának háremkapujánál, Ahmed bég mauzóleuma mellett levő egy csövű, jó vizű csorgó. Vizét alulról a Dunából egy ügyes frenk [francia] mesterember úgy vezette fel, hogy mesterségén az ész elámul.”⁶³ A Dunáról feljövő vízvezeték alagútja a Vár falán belül a Szent János-templom, azaz a mai Várszínház északi oldalán haladt el, egyes szakaszai ma is járhatók.⁶⁴ Az 1687-es Hauy – Rabatta féle helyszínrajz körülbelül itt, az utca közepe táján lévő kerekded objektumnál jelöli azt a helyet (Q), „ahol a török gyerekeket körülmetélték”.⁶⁵

A középső tömbhöz visszatérve, az egykori Szent Zsigmond-templomról tudjuk, hogy a törökök imahelyként használták, s az ún. Kücsük (Kis) dzsámival azonosíthatjuk.⁶⁶ A tőle délre eső házak – az egykori préposti ház környékén – a régészeti adatok alapján is lakottak voltak a török időkben.⁶⁷ Még délebbre, a mai átkötő úttól a kaputorony maradványáig nyúló terület régészeti szempontból még jórészt kutatatlan, de egy középtájon részlegesen feltárt, középkori eredetű, toronyszerű építmény esetében ki lehetett mutatni a török kori használatot, sőt javítást.⁶⁸

Áttérve a helyszín nyugati oldalára sajnálattal kell megállapítanunk, hogy az egykori Szent Zsigmond utca nyugati házsorára nincs külön írásos forrásunk, csak az erősítések. Itt is Cselebire tudunk alapvetően hagyatkozni. Az egykori Zsidó- vagy Fehérvári-kaput a törökök Ova kapunak, azaz Síkság- vagy Mező-kapunak nevezték, „... mely hármás vaskapu, meredek, girbe-görbe úttal.”⁶⁹ Valóban, a késői helyszínrajzok alapján ezt a kaput a keleti oldalon nyíló párjával, a Vízi-kapuvall ellentétben többszörösen összetett, „mélységében tagolt” – nyilván több lépcsőben kiépült – védműrendszer óvta, s legfeljebb helyezkedett el a XIII. századi kaputorony. A védműrendszert délről, vele szorosan összeépülve kerek bástya fedezte. A bástyát a törökök az eddigi – sajnos csak részleges – régészeti kutatások adatai alapján legalább két fázisban építették fel: előbb egy kisebb átmérőjűt, majd utóbb eköré egy jóval nagyobbat. Lehet azonban, hogy mindennek középkori előzménye volt.⁷⁰ Cselebi mindenesetre az alábbiakat írja le róla: „E kapun kívül egy köszikla formájú

⁶³ Uo. 279.p. A nála szereplő „frenk (frank, azaz nyugati, keresztény) mester” kifejezés alapján feltétlenül még a hódoltság előtti alkotásra kell gondolnunk.

⁶⁴ A vízvezeték nyomvonala jól látható pl. a Langer-féle térképen (1749), s használatban volt még a XIX. században is. A Várszínház melletti alagútját Zolnay László azonosította, miután 1950-ben véletlenszerűen bukkantak rá.. ZOLNAY 1961. 37–39.p.

⁶⁵ „Ou L'on faisoit Circonsive Les Enfans turqs”. A térkép jobb alsó sarkán lévő francia szöveg magyar fordítással közölve: HORLER – WEIDINGER 1956. 1.sz. melléklet.

⁶⁶ GERŐ 1959. 215–219.p.

⁶⁷ FELD 1999. 47–48.p.

⁶⁸ ZOLNAY 1984. 205–206.p. 11.sz. Ettől északra, az átkötő út alatti felület 1997–1998-as leletmentésekor a nyugati oldalon pinceszzerű objektumra bukkantunk. Betöltése török kori és korai barokk leletanyagot egyaránt tartalmazott, tehát az épület a törökök idejében végig használatban volt. Erről 3. jegyzet 5. sz. .

⁶⁹ CSELEBI (1985.) 270.p.

⁷⁰ GERŐ 1956. 261–270.p.

bámulatós bástya van, amelyet Gürdsi Kenáán pasa kezdett el és három lépés magasságra jött ki vele a föld felett, de befejezetlenül hagyta hátra.”⁷¹ Gürdszi Kenáán négyszer volt pasa Budán, utoljára rövid időre 1663-ban.⁷² Több vélemény alapján úgy tűnik, a belső, kisebb bástya akkor már régen állt – valószínűleg 1572–1598 között épült fel. A külső, félbe hagyott munkát végül is Kászim pasa fejezte be 1667–1668-ban, amit egy – ritka szerencsés módon fennmaradt – török feliratos emléktábla örökített meg számunkra.⁷³ Az így felépült bástyát még a török kor végén is Kászim pasa kuleszinek nevezték.⁷⁴

Hogy e kapuvédműre és bástyára nagy szükség volt, több ostrom bizonyítja egészen 1849-ig (!). Ezek során egyebek közt éppen ezt az erődítést és a tőle délre, a palota északi zárófaláig terjedő nyugati várfalszakaszt érte a legerősebb tüzérségi és gyalogsági támadás.

Az 1686. évi visszavívás előtt – egy sikertelen próbálkozástól (1542) eltekintve, mely a tényleges ostromig el sem jutott – négy kísérlet történt Buda visszafoglalására: 1598. október 3-tól november 3-ig, 1602. szeptember 29-től november 18-ig, 1603. szeptember végétől novemberig, valamint 1684. július 12-től november 3-ig. Az utolsó, sikeres ostrom 1686. június 20. és szeptember 2. között zajlott le.⁷⁵

A várfalak lövetése természetesen érintette a mögöttük lévő polgári épületeket is olyannyira, hogy a békés élet nyoma jószerével csak a szemétdödrök betöltésében volt megfogható. (A középkori házak jó része a török korban régészeti kimutathatóan lakott volt, azonban a lakosság – amennyire megfigyelhettük a későbbi Királyi, vagy másként Udvari istálló helyén végzett ásásaink során – gyakran ezektől függetlenül is építkezett a telkek belső, nyugati oldalán.) A régi és új épületek egy része bizonyíthatóan ostromok hatására pusztult el. Az istálló udvarának déli részén egy nagyméretű, hódoltság kori pincét tártunk fel⁷⁶, amelyben 1,5–1,6 méter vastagságú vörösre, illetve feketére égett, hamus – faszenes pusztulási rétegződést fogtunk meg, benne faszerkezet (födém?) megszegenesedett maradványaival. Ebbe a betöltésbe utóbb egy másik, kisebb épületet ástak bele, úgy, hogy felhasználták hozzá az előző pince északi, viszonylag épebben megmaradt falszakaszát. Mind az előző épület égett betöltésében, mind az újabbban (amelyben azonban kevésbé dominált az égett anyag) több csontvázat találtunk, többé-kevésbé szabályosan eltemetve. A vastag, égett pusztulási rétegek máshol is jelentkeztek, s az egész környéken számos nagyméretű, 30 cm körüli átmérőjű bomba (belül lőporral megtöltött ágyugolyó) szilánkjára is rábukkantunk. Valószínű, hogy az 1684. és 1686. évi ostrom „hagyatéka” került elő.

A várfalak esetében a pusztítás, ha lehet, még erőteljesebben kimutatható. Az 1541. évi ostrom kapcsán említettük a középkori nyugati várfal teljesen vagy

⁷¹ CSELEBI (1985). 270.p.

⁷² A budai pasák névsorát Gévy Antal egy korábbi műve alapján közli FEKETE 1944. 216–219.p.

⁷³ GERŐ 1956. 268.p., a kőtábla képe uo. 270.p.

⁷⁴ VERESS 1909. 145.p. 39.sz.

⁷⁵ FEKETE – NAGY 1973. 337–343., 423–434.p. Az 1603-as visszavívási kísérlet során a Vár körülvételén kívül tényleges ostromra nem került sor. Az 1684. évi ostromról bővebben: FEKETE 1944., az 1686. évről KÁROLYI – WELLMANN 1936.

⁷⁶ A 98/3, 12 jelű ásatási szelvények területe.

félíg leomlott szakaszait. A környéken a későbbi erődítések kiépülését különösen jól nyomon lehetett követni. Ezek szerint a leomlott és a roncsolt fal előtti részen, attól nyugati irányban 2–3 méterre teljesen új falat építettek, s a közte és a régi fal között lévő részt földdel töltötték fel. Úgy tűnik, hogy utóbb ez a fal is javításra szorult, koronáját szétlőtték, sőt nagyjából ugyanazon a szakaszon, ahol a korábbi fal hiányzott, az újabb fal is leomlott. Helyére, illetve az északi részen a fal roncsolt koronájára újabb fal került, amelynek felső részét azután még egyszer lerombolták. E legújabb fal fölött, illetve előtt (mintegy köpenyként) már a jellegzetes barokk várfal mutatkozott. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a két utóbbi pusztítást az 1684. és 1686. évi ostromhoz kössük.

A környék sorsát számunkra is megdöbbentő erővel illusztrálta az a százat jócskán meghaladó számú ágyúgolyó, melyeket az említett, a Lovarda köz nyugati végénél lévő helyszínen találtunk mintegy 20/22×9 méteres felületen.⁷⁷ A golyóbisok nagyrészt 16–20 cm átmérőjű tömör vaslövedékek voltak, és döntő többségükben egyértelműen belövés következtében kerültek ide – mélyen bepréselődve a várfalak mögötti feltöltésbe. Sajnos, kronológiai szempontból általában nem voltak pontosabban behatárolhatóak – elvileg 1541 (esetleg 1529/1530?) – 1686 között az ostromok bármelyike során kilöhették őket. Néhány közülük azonban jól láthatóan még a régi, 80–100 cm vastag várfalat ütötte át, majd maga után a várfal köveinek, illetve habarcsának málladékából mintegy „üstökös csóvát” húzva 100–150 cm mélységben befürödött a mögötte lévő feltöltésbe, azaz nagy valószínűséggel még a korábbi ostromok idejéből származhattak.

A régészeti adatok ezúttal tökéletesen egybevágnak a történeti adatokkal. Tudjuk, hogy a területünket nyugatról határoló várfalat a törökök már az 1684. évi ostrom előkészületei során a legveszélyeztetettebb helyszínek között tartották számon, s ezért a budai pasa, Kara Mehmed mellé kirendelt fővezér, Sejtán (Sátán) Ibrahim pasa közvetlen felügyelete alá tartozott. A hosszú ostrom során elkeseredett harcok folytak, a budai pasa, Mehmed a falszakaszt északról lezáró Kászim pasa bástyánál (Fehérvári-rondella) könnyebben meg is sebesült. (Utóbb a Pasa-palota kapualjában halálos sebet kapott.)⁷⁸ A Hallart – Wening-féle nyugati látképen jól látszik, hogy az ágyúzástól a fal több szakaszon leomlott.⁷⁹ Az ostrom után szinte haladéktalanul megindult a helyreállítás, amelynek vezetője az Isztambulból iderendelt szultáni mérnök, Kösze (Szakálltalan) Sziavus aga volt.⁸⁰ Ő a szóbanforgó királyi (másként: udvari) istállók környékét annyira veszélyeztetettnek érezte, hogy nem csak a leomlott várfalszakaszokat állíttatta helyre, hanem mögötte, jóval beljebb, keletebbre egy másik, hatalmas párhuzamos irányú várfalat húzott.⁸¹ Ekkorra a korábban itt állt, részben középkori eredetű épületek vagy elpusztultak, vagy lebontották őket, s a palota zárófalának előterében teljesen üres térség nyílt. Ezt mind a korabeli

⁷⁷ A 98/4, 13,14 jelű szelvények területe. A feltárás még 1999–2000-ben is folyt.

⁷⁸ FEKETE 1944. 43–45.p.

⁷⁹ RÓZSA 1999. 20.sz.

⁸⁰ FEKETE 1944. 48.p.

⁸¹ Az új erődítmény „reduit” (francia katonai szakszó, jelentése: belső erődítmény) jellegéről: KÁROLYI – WELLMANN 1936. 176.p.

helyszínrajzok, mind a régészeti ásatások alátámasztják. A palota zárófalától mintegy 50 méter hosszan kinyúló, 2,5–3 méter vastag Sziavus-féle fal – amely a török kor végi helyszínrajzokon jól látható – maradványait szinte teljes egészükben sikerült feltárnunk. (Ez az erősítés némi átalakítással, egy itt később felhúzott barokk laktanyaépületbe foglalva az 1850-es évekig meghatározó eleme volt a területnek.) Régészeti és történeti adataink alapján úgy látszik, hogy ezen a helyszínen az 1686-os ostrom nem hozott változást, sőt az akkor kialakult viszonyok az előbb említett védművel együtt hosszabb időre szinte változatlan formában konzerválódtak.

A török kor végi helyszínrajzokról (Juvigny, de la Vigne, Fontana, Hauÿ) ismert, hogy a palota északi zárófalának közvetlen előterében középen és keleten is az előbbihez hasonló üres terület, tulajdonképpen egyetlen széles kelet-nyugati sáv húzódott. Nem tudjuk, hogy ennek kialakulásában szerepet játszott-e a 1684. vagy az 1686. évi ostrom pusztítása, de a dolog egészét tekintve azt sem tartjuk kizártnak, hogy ez tudatos területrendezés eredménye: vagyis a palota előterében a védelem érdekében hagytak szabadon egy sávot. Akár így, akár úgy történt, megállapíthatjuk, hogy a visszafoglalás korára létrejött a mai Szent György tér csírája.

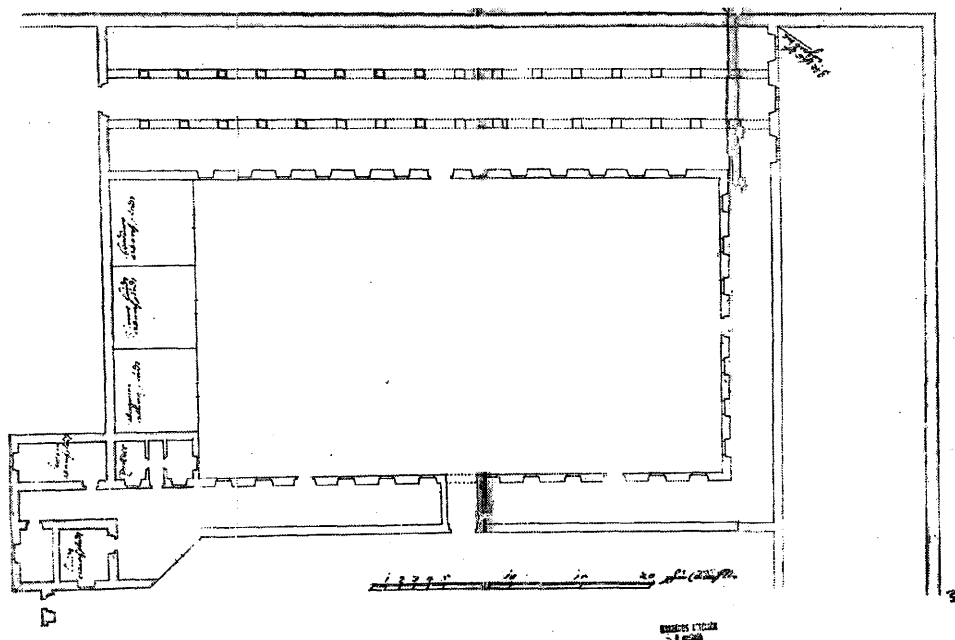
A környék török foglалás utáni jellegét, általános szerepét vizsgálva meg kell jegyeznünk, hogy az eredeti lakosság további sorsát illetően egyáltalán nincs, az újonnan beköltözöttek vonatkozásában pedig alig van adatunk. Tudjuk viszont, hogy utóbb a pasa és helyettesének ideköltözésével a helyszín korábbi átmeneti rezidenciális jellege határozott formát nyert. A keresztény egyházi intézmények működése azonnal megszűnt, helyükre mohamedán szakrális funkciók kerültek. A török kor végén a területre a katonai-védelmi szerep térnyerése volt jellemző.

A visszafoglalástól a XVIII. század végéig

A korszak első felének budai építkezéseit a város erőd szerepe határozta meg, de emellett fokozatosan teret nyertek az egyházi és polgári élet elemei. Mindez igaz az általunk vizsgált helyszínen is.

A visszafoglalás után készült első helyszínrajz, a Hauÿ-Rabatta-féle (1687) elsősorban a török kor végi szituációt örökítette meg, de néhány ponton már átvezet minket a barokk kor felé. A rajz a terület délnyugati részénél, a fentebb említett Sziavus-féle fal nyugati oldalán, annak teljes hosszában hat tagból álló, nyugat felé egyenként nyitott helyiségsort ábrázol. Ezeket a helyiségeket korábban ágyúfülkékként értelmeztem, de feltárásuk után nyilvánvalóvá vált, hogy viszonylag vékony, 60–70 cm-es nyugati falazatuk miatt ilyen célt aligha szolgálhattak. (E törtköves falakat utóbb téglával meg is vastagították.) Az ásatások alapján nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy itt a legutolsó török, vagy a legelső barokk építkezések egyikéről van-e szó. Az a tény, hogy a fülkék a török kor végi rajzokon nem szerepelnek, inkább az utóbbit valószínűsíti. Ezen a helyen később tüzéségi laktanyát tüntetnek fel a helyszínrajzok egészen a XIX. század közepéig⁸², s a tőle északra lévő kis utca is úgy szerepel, mint Batteri Gassl (Üteg utca).

⁸² A barokk tüzerkaszánya 1809-ben készült – eddig közöletlen – alaprajzára a Magyar Országos Levéltárban bukkantunk rá Spekner Enikő kolleganómmal. A levéltári anyagok felkutatásában nyújtott segítségét ez úton is köszönöm.

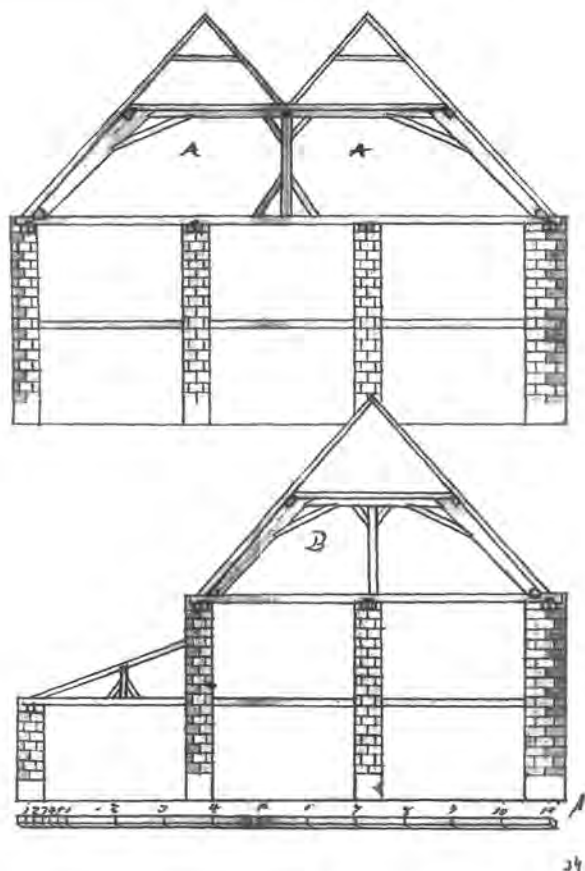
A Zeughaus alaprajza.

A Hauy – Rabatta-féle rajz az előbbi helyszínnel átellenben, a mai Sándor-palota helyén két nagyobb méretű, észak-déli tájolású épületet ábrázol, amelyeket az egykori ferences kolostor keleti és nyugati szárnyának maradványaival azonosíthatunk (H. 346–347)⁸³. A két épület – némiképp nyilván átalakítva, felújítva – utóbb ugyancsak laktanyaként funkcionált egészen a XIX. század elejéig.

A helyszínrajz még egy, a továbbiakat előrevetítő adatot tartalmaz: a palota kaputornyát (G jellel) mint Magazin (raktár) jelöli meg. Nem sokkal a visszafoglalás után ennek környékén jelentős építkezés kezdődött. A palota zárófalának a toronytól keletre eső szakasza mögé – azt északi homlokzati falként felhasználva – az előudvar területére hatalmas katonai szertárat (Zeughaus, Fegyvertár) emeltek, amely délen egészen a Szárazárok vonaláig ért. A terjedelmes, négyszögletes zárt udvart körülölelő építmény északnyugati sarkába mintegy rizalitként belefoglalták az eredeti Friss-palota, majd kaputorony épületét is. Formája, amennyire építési terveiből megítélhető, meglehetősen egyszerű volt, kialakításánál inkább a funkcionalitás dominált, mint az esztétikum. Az eredeti Fegyvertár az 1723. évi budavári tűzvésznek esett áldozatul.⁸⁴

⁸³ Hauy rajza némiképp pontatlannak tűnik. Amennyire a helyszínen eddig végzett kutatások alapján megállapítható, a kolostor keleti szárnya (H. 346) – ellentétben a helyszínrajzzal – nem ült rá a keleti várfalra, hanem annál nyugatabbra, beljebb helyezkedett el. Érdekes viszont, hogy ennek déli folytatásában egy másik, hasonló irányú és jellegű épületet is feltüntet (H. 349). Lehetséges, hogy ez is a ferences kolostor déli bővítménye volt?

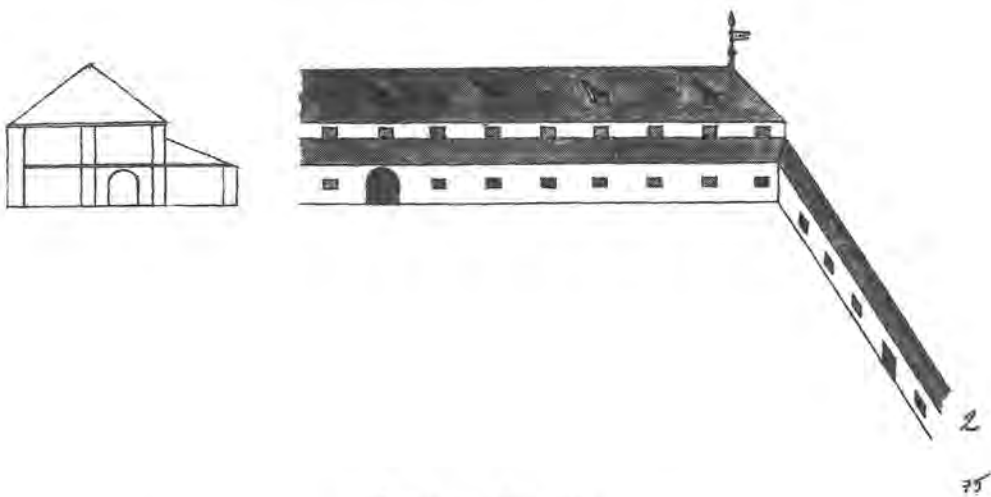
⁸⁴ BÁNRÉVY 1933. 106–109.p. Az épület alaprajza és belső homlokzati rajza közölve uo. (31. kép).

A Zeughaus két metszete.

A helyszínen a három említett katonai objektum mellett még egy negyedik is volt, amely azonban az előbbiektől jóval északabbra helyezkedett el. A Hauptwachtot (Főőrség) a két középkori eredetű utca által közrezárt tömb északi végénél állították fel, a mai Dísz tér déli oldalán, nagyjából az 1945 előtti Honvédelmi Minisztérium – Honvéd Főparancsnokság épületegyüttes északi homlokzatától néhány méterre.⁸⁵ Stratégiai pontnak számított, mivel egyrészt ellenőrizte a két szemben lévő kaput, másrészt biztosította a délre, a Vár felé vezető két utca torkolatát. Természetesen a katonai objektumok közé kell számítanunk a két kapuépületet, amelyek közül a nyugatit ekkor kezdték Stuhlweissenburger Thorként, azaz Fehérvári-kapuként említeni, míg a keletit továbbra is Wasser Thornak, azaz Vízi-kapunak nevezték. A Fehérvári-kapu esetében az ostrom pusztításai következtében nyilván komolyabb helyreállítással, esetleg átalakítással kell számolnunk. A fent említett katonai épületek kialakítására 1686/1687 és 1696 között került sor, mert valamennyit

⁸⁵ NAGY 1971. 87., 116.p., 272.sz.

Zeughaus, udvari nézet.

említi az utóbbi időpontban készült budavári ház-, illetve telekösszeírás, a Zaiger über die Vöstung.⁸⁶

A Zaiger a katonai vonatkozások mellett igen fontos adatokat szolgáltat a polgári és egyházi épületekre is. Bár a leírásnak sajnos nincs helyszínrajzi melléklete, adatait összevetve a visszafoglalás kori rajzokkal, és rászerkesztve a mai alaprajzra, jól érzékelhetők a változások – a tervezettek is. (Felsorolja a kimért, de nem beépített telkeket is.) A leírásban szerepel, hogy melyik telken voltak régi maradványok. A következőkben az adatok és a változások közül csak a leglényegesebbek ismertetésére van mód.

A helyszínünkre vonatkozó leírás a Vízi-kapu mellett, a mai Színház utca, a korabeli Carmeliter Gasse (Karmelita utca) keleti oldalán indul, és annak a déli végéig tart.

A kapu mellett a Hauy-rajz még 6–7 telket, illetve házhelyet rögzít (H. 337–342/343), a Zaiger szerint azonban itt csak egyetlen nagy telek volt (Z. 250) – eredetileg a jezsuitáké, majd Hardegen császári provizor szerezte meg, s utóbb, 1693-ban az ő örökségéből az Udvari Kamara a karmelitáknak adományozta.⁸⁷ Ma közpark, az ún. Püspökkert van a helyén.

A délebbre fekvő hatalmas telekegyüttes, amely valószínűleg két, eredetileg polgári telekre (H. 343–344), a Pasa-palota helyére és a volt Szent János-templom romjaira⁸⁸ terjedt ki, ekkor már egyetlen számon (Z. 251) szerepelt, és a karmeliták tulajdonában volt. Ezt a területet közvetlenül a visszafoglalást követően a három, Budára először

⁸⁶ Zaiger über die Vöstung. Anno 1696. (Budapest Főváros Levéltára) Az eredetiről készült gépelt kézirat magyar fordítással a BTM Könyvtárában. Publikálva: NAGY 1971., adattári mellékletként, 89–117.p.

⁸⁷ Uo. 1971. 87., 114.p.

⁸⁸ A templom maradványait (N) Hauy vékony vonalakkal kihúzott téglalap formában ábrázolta, már a sokszögzáródású, nyújtott szentély nélkül.

beköltöző rend – a jezsuiták, a karmeliták és a ferencesek – közül a jezsuiták kapták meg, azonban ők már 1687-ben továbbköltöztek a Nagyboldogasszony-templom mellé. A helyet a budai kamarai adminisztráció 1692-es kérvénye alapján az Udvari Kamara a karmelitáknak engedte át, a következő évben ki is mérték számukra⁸⁹. Letelepedésüket azért támogatták, mert ők végezték a katonák lelki gondozását. Az építkezés hamarosan megindult, de meg is akadt, mert a Szent Zsigmond-templom prépostja azt állította, hogy a terület eredetileg a prépostság tulajdona volt. A vita csak 1715-ben zárult le.⁹⁰ A leírásból egyértelműen kiderül, hogy a kolostor a régi épületekbe települt be.⁹¹

A templom déli oldalán, akárcsak ma, kis köz húzódott (Színház köz), amely azonban a Hauy-rajzon még nem látszik.⁹² Ettől délre következett a két, már említett, észak-déli tájolású laktanyaépület – Soldatenhaus oder Casarm –, közöttük udvarral (Z. 252–253). A keleti tömb keleti oldalán a vele párhuzamosan futó várfalig köz húzódott.

A kaszárnyák mellett délre négy, rájuk merőleges házhely következett a Zeughaus irányában. (Z. 254–257 ~ H. 348, 350, 349, délebbre lenyúlva)⁹³ A négy potenciális telket, amelyek közül három a mostani, Sikló előtti térrészen volt jelölve, soha nem építették be annak ellenére, hogy az egyikükön (Z. 256) még régi épületmaradványok voltak. A térrész jól láthatóan üres a XVIII. század közepi helyszínrajzokon.

Az összeírásban ezután a Zeughaus északi homlokzati fala (tehát a régi zárófal keleti szakasza) következett, „...ahonnan a Karmelita utcába egy épület megy, amelyben a császári fegyverkovács műhelye és szállása van.”⁹⁴ Ezt az épületet az egykori kaputoronnyal, azaz a Zeughaus sarokrizalitjával azonosíthatjuk.

A leírás itt a Karmelita utca nyugati oldalára tér át, és az előbbi épület előterében – tehát a két utca között – kisebb teresedést ír le. Ezután a két utca között, a Szent Zsigmond-templom romjai melletti köz vonaláig terjedő déli tömb ismertetése következik. A köztől a teresedésig terjedő, szűkülő trapéz alakú mezőben összesen nyolc telket rögzít: négyet keleten, a Karmelita utcában (Z. 258–261), négyet nyugaton (Z. 262–265), az egykori Szent Zsigmond utcában, amelyet ekkor Schloss Gassenak, azaz Palota utcának neveztek (H. 351, 369–372, illetve az ezektől délre lévő kerítés- és toronyszerű építmény). A nyolc házhely közül ekkor négyenél (Z. 258, 259, 264, 265) voltak még korai maradványok, de egyik sem a déli részen, ahol Hauy a még álló, toronyszerű épületet ábrázolta. A nyolcból csak egy volt lakott.⁹⁵ (Ez a terület a mai tér középső része az átkötő úttal és a környező parkírozott felülettel. Utóbbin feltárt, részlegesen helyreállított középkori falmaradványokkal.)

⁸⁹ NAGY 1971. 87., 114.p.

⁹⁰ CLAUDERNÉ 1943. 166–167.p.

⁹¹ „... das Kloster aus etlich alten Heüsern bestehend, ...” NAGY 1971. 114.p.

⁹² A későbbi laktanyák alapját képező keleti és nyugati kolostorszárnyak eredetileg összeépültek a templommal, azonban amikor a templomtól északra levő rész egyházi, a déli katonai funkciót kapott, a kettőt fizikai értelemben is el kellett egymástól választani.

⁹³ NAGY 1971. 114–115.p.

⁹⁴ Uo. 115.p. „ daruon gehet in dem Carmeliter Gassl ein gebetü, darinnen des Kays. Zeügschmidt sein werckhstatt und quartier ...”

⁹⁵ Uo.

A köz északi oldalán Ain alte Kirchen (egy régi templom), azaz a Szent Zsigmond-templom maradványait említi (Z. 266)⁹⁶, amelynek eredeti nevét már elfeledték. Maga a templom valamelyik ostrom idején dőlt romba – a Fontana-féle rajzon jól látszanak maradványai. A szakirodalom szerint a Szent Zsigmond-templom első barokk kori prépostját 1698-ban nevezték ki Putanich Márton János személyében, s maguknak a maradványoknak az átadása 1699-ben történt meg helyszíni szemle alapján. A karmelitákkal folytatott birtokvita miatt a telekkönyvezésre csak 1704-ben került sor. (A birtokvita lezárása után konszolidált viszony alakult ki a két egyházi intézmény között, olyannyira, hogy Putanich utóbb a karmelitáknál tartotta a prépostság irattárát.) Az új prépost a templom romjai helyén, vagy között kisebb kápolnát alakított ki, amiben azután maga végezte az istentiszteleteket. 1715-ben az éppen csak elkészült kápolna leégett a préposti lakkkal együtt, kigyulladt a karmeliták épülete is, s elpusztult a prépostsági irattár. Putanich a kápolnát ezután újra felépítette, de művének nem örülhetett sokáig, mert 1720-ban elhunyt.⁹⁷

A templomtól északra újabb köz húzódott kelet-nyugati irányban, amely már a Hauy rajzon is jól kivehető. A köztől északra eső tömb leírásánál a Zaiger visszavált a Karmelita utcára. Először északi irányba halad, majd a mai Disz térnél (akkor: Haupt Platz – Fő tér) nyugatra fordul, hogy végül dél felé, a Schloss Gassén körüljárja azt. A köztől északra nagyobb házhely volt (Z. 267 ~ H. 353, 354, 366, 367), amely mind a két utcára „kiért”, s a vízműhöz használták fel.⁹⁸ A vízmű megjavítása már közvetlenül a visszafoglalás után fontos kérdésként merült fel; utóbb mind a XVIII. század elejéről, mind végéről több adat szól javíttatásáról.⁹⁹

Ezen a telken kívül még további nyolc volt a tömbben. Öt kelet felé (Z. 268–272, közülük az utolsó a térre is néző Hauptwacht), és három nyugatra (Z. 273–275). A vízmű telkétől eltekintve mindegyiken volt régi épületmaradvány, és kettő kivételével ismert a tulajdonosuk.¹⁰⁰ (A Hauy-féle rajz ugyanebben a tömbben még tizenöt házhelyet/maradványt rögzít, jóval kisebb alapterülettel – H. 353–367.)

A leírás iránya ezután ismét változik: a Fehérvári-kaputól dél felé a Schloss Gasse nyugati házsorát ismerteti. Itt a korábbinál nagyobb változások érzékelhetők: az 1686/1687-es helyszínrajzokon ezen az oldalon még öt köz vezetett az utcáról a várfal felé, most viszont csak három. A két köz kiiktatásával nyilvánvalóan a beépíthető területet akarták növelni.

A kapu mellett közvetlenül egy hosszú telek helyezkedett el maradványokkal, amelyek már a korábbi helyszínrajzokon is jól különváltak a többtől (H. 388 ~ Z. 276), attól délre köz húzódott a bástya felé. Innen származik a neve is: Rondell Gassl. Ez a házhely utóbb más fontos szerepet kapott.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ UXA (1934) 149–150.p.

⁹⁸ NAGY 1971. 115.

⁹⁹ BÁNRÉVY 1932.b. 119.,122.,124. Fortunato di Prati kamarai mérnök és Jacob Caspar lakatos vízművel kapcsolatos ténykedéséről: ZAKARIÁS 1956. 299–300.,303.,306.,308.,314.p. Több, a vízműre vonatkozó XVIII. századi adat: ZOLNAY 1961. 34.p.

¹⁰⁰ NAGY 1971. 116.p.

A köztől délre öt házhely következett egy sorban (Z. 277–282 ~ H. 373–387 helyén) a következő közig, amelyet ekkor Schanz Gasslnak, Sánc köznek neveztek. Mindegyiken található volt némi épületmaradvány, és mindegyiknek volt tulajdonosa.¹⁰¹

A Sánc köz és a tőle délre eső utolsó köz, a korábban említett Üteg köz (mai Lovarda utca) között további három, egyforma méretű telek helyezkedett el (Z. 283–285).¹⁰² A Zaiger itt nem említett épületmaradványokat, holott a de la Vigne- vagy a Hauß-féle helyszínrajz szerint ez a helyszín még építményekkel fedett volt (H. 373–377), közöttük még egy köz vonalai is kirajzolódtak. A XVIII. század első felének erődítési tervei (Regal 1715, Matthey 1730) szerint itt egy falon belüli, bástyaszerű ágyúállásnak kellett volna állnia, azonban a későbbi helyszínrajzok (Langer 1749, Wolff 1763) szerint ehelyütt csak nagyobb földhalomszerűség volt. Elképzelhető, sőt valószínű, hogy az erődítés legfeljebb terv szinten létezett, s csak az építéséhez szükséges földdeponia kialakítása történt meg.¹⁰³ A leírás egyébként a három teleknél nem említi tulajdonosokat.

Végezetül a Batteri Gassltól délre, a tüzér laktanya keleti oldala mentén még további négy, kisebb méretű telek említhető, de ezek legfeljebb tervként léteztek, helyükön egyik helyszínrajz sem ábrázol épületeket.

A Zaiger által elénk tárt kép fontos alapot nyújt a további változások nyomán követéséhez. Sajnos nem minden építkezést tudunk pontosan időhöz kötni, így többek között a szóban forgó terület északi, északnyugati részén kialakított három kaszárnyaépületét sem. Az 1715-ös Regal-féle erődítési terveken a Fehérvári-kapu déli részén lévő telken (Z. 276), valamint ugyanitt, a Rondell Gassl túloldalán (Z. 277) jelöl kaszárnyát. Ugyancsak kaszárnya van a középső telektömb északi részén (kb. Z. 271, 273 helyén), amelyet köz választott el mind a Hauptwachttól (Főőrség), mind a tőle délre lévő telkektől. Ráadásul e laktanya és a tőle nyugatra lévő, Fehérvári-kapu melletti laktanya között kapuval zárták el a Schloss Gassl északi végét, illetve hasonló kapuzatot alakítottak ki a túloldalon a Carmeliter Gasse Vízi-kapu felé eső részén. E laktanyákat az összes XVIII. századi helyszínrajz feltünteti. A három újabb kaszárnyával együtt a vizsgált területen immár nyolc katonai objektum létezett, ami egyértelművé teszi a helyszín stratégiai jelentőségét.

A számunkra fontos következő fordulópontra 1723. május 28., húsvét napja. A városban tűzvész söpört végig, amely a környéket különösen erősen érintette: felrobbant a Fehérvári-kapu tornyában felhalmozott lőpor. A tűz, valamint a robbanás együttesen egészen a palotáig fejtette ki hatását.¹⁰⁴ Leégett a stratégiai fontosságú

¹⁰¹ Uo. 116–117.p.

¹⁰² Uo. 117.p.

¹⁰³ A későbbi Teleki-palotának megfelelő helyen a közelmúltban B. Nyékhelyi Dorottya végzett régészeti kutatást. Elmondása szerint az épített ágyúálláshoz köthető maradványt nem talált. Közlését ezúton is köszönöm.

¹⁰⁴ ÚJHEGYI 1892. 128.p. (hivatkozás nélkül!); UXA 1934. 149–150.p. (az előbbire hivatkozva). A kaputoronyban őrzött lőporra más adatot nem találtam. Bizonyosan volt egy löportár még a Zeughaustól délebbre, a királyi palotához tartozó területen is, amelyet egy középkori eredetű pinceépületből alakítottak ki. MAGYAR 2000. 43.p. Kéziratomból lezárása után, 2003. március 28-án

katonai szertárépület. A pusztítás után szinte rögtön elkezdődött a helyreállítás, vagy legalábbis annak megtervezése. (Természetesen ismét a katonai objektumok kaptak elsőbbséget.) Daun várparancsnok és Zenegg kamarai inspektor sürgetésére tervek készültek a Fehérvári-kapu, a leégett Zeughaus, és nyilván a többi laktanyaépület újjáépítésére is.¹⁰⁵ A fegyvertárnál teljesen új épület kialakítását határozták el a korábbinál immár sokkal igényesebb formában.¹⁰⁶ Az 1725–1735 között – fő vonalaiban Matthey hadmérnök tervei alapján¹⁰⁷ – emelt új épületnek a zárófaltól délre eső része rendszerében megőrizte a régi, közepudvaros megoldást, és ugyanúgy a Szárazárok vonaláig ért, mint az előző, a zárófaltól északra viszont jelentősen átalakult. Maga a zárófal keleti szakasza, amely korábban a Zeughaus északi homlokzatát alkotta, most visszaminősült középfőfallá, ugyanis az új főhomlokzati fal jóval északabbra került. Fontos változás volt még, hogy a tér felé eső homlokzatnak mindkét végére rizalit került. A nyugati rizalithoz most is felhasználták a korábbi kaputorony épületet, de ezúttal kívülről és belülről megerősítették, körülfalasták a régi falakat, így az a korábbinál valamivel „testesebb” hatást keltett. Másrészt az új,

Buda... tűz által megemésztetik címmel cikk jelent meg Török Albert tollából a Népszabadságban (32.p.), amely az 1723-as budai tűzvészt dolgozza fel rövid, népszerűsítő formában, de számos forrásidézettel és a források korrekt megjelölésével. (A cikke Kovács Eszter volt szíves felhívni a figyelmemet.) Ennek nyomán jutottam el egy másik cikkhez, melyet 1897-ben írt Illésy János „A budai nagy tűzvész 1723-ban” címmel (Buda és Vidéke VI. évf. 33. sz. 1897. augusztus 15. 1–2.p.). Illésy ebben Georg Christoph Zenegg kamarai inspektor, szemtanú három levelének, jelentésének (március 30., április 3., április 6.) magyar fordítását adja közre, részletes hivatkozás nélkül. (Ezek közül a március 30-ikira Bánrévy is hivatkozik. BÁNRÉVY 1933. 109., 139.p.22. jegyzet, idézet nélkül.) A három jelentésből érzékletességük és forrásértékük miatt szükségesnek látom a szóban forgó területre vonatkozó fontosabb részleteket idézni.

Március 30.: „[március 28-án, reggel]...váratlanul tűz ütött ki s minthogy nagy szél fujt, egyszerre égni kezdett s eddig csak néhány ház maradt sértetlenül..., de a többiek, különösen a fehérvári kapunál levő nagy rondellán emelkedett s bizonyosan nem kellőleg gondozott puszkaporos torony felrobbanása által valamennyien megrongálódtak... A jezsuita atyák kollégiuma, szeminárium, tápintézete a templommal és a toronnyal lángba borultak... Ugyanez történt a karmelita atyákkal. Még ma sem hagyott alább az égés. A bombák, gránátok s egyéb(!) lövő szerszámok elégték, felrobbantak... A két uj(!) kaszárnya a Karmeliták mellett szintén leégett, sőt most is ég és a szomszédságban levő bombáktól és gránátoktól való félelmében senki sem mer közelébe férközni; az egész fegyvertár füstté vált.”

Április 3.: „... a puszkapor okozta nyílásokat s a fejevári kapu rondellájának védfalát lezárattam; a Starhemberg ezrednek a karmeliták melletti kaszárnyái teljesen leégték s a falak is annyira megrongálódtak, hogy azokat alapjokból kell ujra(!)kell építeni; ugyszintén a tüzerek és a fegyvertári munkások kaszárnyáit és műhelyeit is.”

Április 6.: „A tűz maga nem okozott volna annyi kárt, de a nagy rondellában felhalmozott 550 mázsa lőpor felrobbanván minden házat megrendített...”

¹⁰⁵ BÁNRÉVY 1932.b 125.p., BÁNRÉVY 1933. 110.p.. A Fehérvári-kapu és -rondella tűzvész előtti és azt követő alaprajzát közli: GERŐ 1956. 271–273.p. 16–18. kép

¹⁰⁶ BÁNRÉVY 1933. 110. skk.

¹⁰⁷ Uo. 127–133.p. Bánrévy szerint az építésben „... még Donato Allionak volt némi része.”

előretolt homlokzati fal miatt kevésbé plasztikusan nyúlt ki északi irányban, mint korábban. Ezt a rizalit-megoldást tükrözték át a keleti oldalra. A végeredmény így egy tizenegy tengelyes, egyemeletes főhomlokzat lett két végén egy-egy háromtengelyes rizalittal. A homlokzatat középtengelyében igényesen kiképzett barokk kapuzat törte át két oldalán az Állhatatosság és a Bátorság előreugró oszlopokra állított allegorikus szoboralakjával. (Lábuk mellé támasztott pajzsukon „CONSTANTIA” „ET FORTITUDINE” feliratokkal.) A kapuzatot egyébként egy, a három középső tengelyt magába foglaló középrizalit emelte ki, amelyet felül az ereszpárkány síkjából kiugró timpanon zárt le, csúcán Herkules alakjával. (Ez a rizalit nem ugrott ki az előbbieknél megfelelően a homlokzati síkból, hanem inkább csak a két oldalán elhelyezett armírozás választotta el attól.)¹⁰⁸ A fenti formában kivitelezett főhomlokzat valószínűleg nem Matthey tervei alapján készült, bár ő és Donato Allio hadmérnök is készített hozzá rajzokat. Ez az új épület a XIX–XX. század fordulóján bekövetkezett lebontásáig szinte változatlan formában maradt fenn és meghatározó eleme volt a tér déli architektúrájának.

A katonai építkezések mellett fokozatosan tért nyertek az egyháziak is. A ferences templom – utóbb pasa dzsámi – és a tőle északra állt Pasa-palota helyén karmeliták is elkezdték végre, pontosabban folytatták templomuk és kolostoruk felépítését. Az említett birtokjogi vita miatt az ünnepélyes alapköletétel csak 1725. március 4-én történt meg, s a templom védőszentjének Szent Józsefet választották. Az építkezés 1734-re készült el, azonban a belső díszítés és berendezés elhúzódott, s így csak 1763-ban szentelték fel.¹⁰⁹

Az egyhajós templom alapozásánál ugyan még felhasználták középkori elődjének maradványait, azonban a felmenő részeket már teljesen újonnan építették a kor barokk stílusában. A hajót négy boltszakaszra osztották. A homlokzat felőli első alacsonyabb hármass keresztboltozat fedte (felette volt a karzat!), míg a másik hármast fiókos dongaboltozat. Az egyes szakaszokat oldalt pillérkötegek választották el egymástól, amelyek a boltozati mezőket osztó hevederíveket tartották. A hajórészbe két oldalról benyúló pillérkötegek egyben a hajó felé nyíló oldalkápolnaszerű oltárfülkéket jelöltek ki, melyeket azonban a pillérek mögött elhelyezett átjárók hosszirányban összekötöttek. A téglalap alakú és a hajóhoz képest emelt szinten elhelyezkedő szentély belső tere – a magyar gyakorlatban szokatlan módon – két osztatú volt: a hajó felé eső tulajdonképpeni szentélyt és egy ettől keletre eső, tőle fallal elválasztott kisebb helyiséget foglalt magába, amelybe a szentély felől két ajtó vezetett. A szentély északi oldalán volt a sekrestye, efölött állt a torony.¹¹⁰ A templomban a Szent József főoltáron kívül kilenc mellékoltárt állítottak fel.¹¹¹

A kolostor a templom északi részén épült föl. Egy, a szentélytől induló, tizenöt tengelyes keleti szárnyból és egy arra merőleges, héttengelyes északi szárnyból állt, s mindkettő kétemeletes, kétraktusos volt. (A külső oldalon szobasorral, a belsőn az

¹⁰⁸ Építészeti leírása Budapest Műemlékei I.köt. 587.p.

¹⁰⁹ CLAUDERNÉ 1943. 167.p.; Budapest Műemlékei I. köt. 480.p. Utóbbi a felszentelés időpontjának 1736-ot adja meg!

¹¹⁰ CLAUDERNÉ 1943. 168–169.p.; Budapest Műemlékei I. köt.480.p.

¹¹¹ CLAUDERNÉ 1943. 169–170.p.

azokat összekötő folyosókkal.) A két lakószárny csatlakozásánál észak felé kinyúló refektóriumot alakítottak ki, velük azonos párkánymagassággal. Az utcai oldalon csak a folyosó épült ki, amely az északi szárnyat kötötte össze a templommal. Az épületegyüttes így végül is hatalmas, téglalap alakú udvart zárt körül, amely a korabeli helyszínrajzok szerint kertként volt kialakítva. A két lakószárny külső oldalainak eredeti kiképzése meglehetősen egyszerű képet mutat: a dunai és az északi homlokzaton sima keretezésű, azonos méretű ablakokkal és a szinteket elválasztó övpárkánnyal. Ettől csak a refektórium épülete tért el. A keleti oldalon négytengelyes homlokzat alsó ablakai az első emelet magasságáig nyúlnak, felettük egyszerűbb, kisebb ablakok helyezkednek el. Ezt az épületrészt az előzőkkel ellentétben függőlegesen kialakított falsávok tagolják az egyes ablaktengelyek között.¹¹²

Bár a kolostoron és a templomon később több, kisebb-nagyobb változtatás történt és funkciója is alapvetően megváltozott, mégis ma ez az egyetlen barokk eredetű épületegyüttes a helyszínen, amely egyáltalán fennmaradt.

Egyházi intézményként viszonylag rövid ideig működött, mert a rendet II. József 1784-ben feloszlatta, a szerzeteseknek el kellett hagyniuk az épületet, a berendezést eladták. A kiürített templomból átmenetileg katonai raktár, a kolostorszárnyakból lakások lettek. A helyzet hamarosan megváltozott: engedve a budaiak igényének, II. József elrendelte, hogy a templomot színházzá, a kolostort kaszinóvá alakítsák át. A munka megtervezésével Kempelen Farkas udvari tanácsost, a kor polihisztorát bízták meg. A templomon az építkezés 1787 januárjában indult meg, és ugyanaz év október 17-én már az első előadást is megtartották.¹¹³ Az átalakítás nemcsak a belső teret érintette, hanem a külsőt is. A tornyot lebontották, a főhomlokzat volutás barokk oromzatát megszüntették, és az egész architektúrát copf stílusúvá változtatták. A némi átalakításokkal máig is látható homlokzat öttengelyes, kétemeletes, középen háromtengelyes rizalittal, az oromzaton Buda címerével. A nézőteret a főhomlokzattól számított második és harmadik boltmező alatt alakították ki keletre nyíló ovális ív alaprajzban, földszint + három emelet beosztással.¹¹⁴ Az átalakításban számos budai iparosmester kapott szerepet. A színház kialakítása után a Carmeliter Gasse helyett a Theater Gasse elnevezést kapta az előtte húzódó utca.

A kolostor együttestől északra, a kapu felé a helyszínrajzok már 1715-től egy nagyobb épületet tüntetnek fel, amelyet az utcai oldalon kerítés kötött össze a kolostorral. Mivel eredetileg e telekrész is a karmelitákhoz tartozott, vélhetőleg valamilyen melléképületükről lehetett szó. A túloldali laktanya és e között építették fel azt a korábban említett kapuzatot, amely a Carmeliter Gassét északról lezárta. Rendelteséről csak a későbbiekben értesülünk.

A helyszín környékén, a középső rész északi oldalán és a nyugati oldalon a XVIII. század közepére nagyjából kialakultak azok a polgári épületek, amelyek egészen az 1870-es évekig, illetve a századfordulóig fennálltak. Formájuk jószerével csak a XIX. század végi fotókról ismert, alaprajzuk pedig a helyszínrajzokról. Külön meg kell közülük említeni a vízmű épületét, amely a középső tömb déli oldalán

¹¹² Budapest Műemlékei I. köt. 484–486.p.

¹¹³ CLAUDERNÉ 1943. 172–173.p.; Budapest Műemlékei I. köt. 480.p.

¹¹⁴ CLAUDERNÉ 1943. 174.p.

állt. Maga a toronyszerű építmény a Zaigerben említett teleknek (Z. 267.) csak a keleti, Carmeliter Gasse felé eső részét foglalta el. Formája ez esetben is csak késői fotóról,¹¹⁵ illetve a helyszínrajzokról ismert. Néhány adat szól javításáról.

A fent leírt katonai, egyházi és polgári épületek együttesen fő körvonalaiiban már élénk vetítik a mai Szent György tér „L” alakú formáját, amelynek hosszabb, észak-déli szára a két utca között a Zeughausig tart, a rövidebb nyugat-keleti pedig az utóbbi előtt megtörve a keleti várfalig. Persze az ekkori térfalak még nem voltak véglegesek, sőt a nyugati oldalon, a tervezett belső ágyúállás helyén még hatalmas „lyuk” tátongott. Sokáig nevet sem adtak neki, s csak az 1749-es Langer-féle térképen szerepel felirat: „La justice place d...”, de később emlegetik a katonai szertárról elnevezve „Zeughaus Platz”-ként is. Az 1760-as évektől egy történeti topográfiai tévedés folytán – tudniillik, hogy ezzel azonosították a középkori Szent György piacot – a Georgi vagy Georgs Platz, azaz a (Szent) György tér elnevezés kezdett rögzülni.¹¹⁶

A tér további alakulása szempontjából fontos mozzanat volt, hogy északi oldalán a Szent Zsigmond-templomot és a préposti lakot elbontották. Ezzel – a lakóházakba és a Zeughaus nyugati rizalitjába foglalt maradványokat leszámítva – az utolsó középkori emlék is eltűnt a helyszínről. A bontást az tette lehetővé, hogy Mária Terézia az 1749-ben elkezdett új budai barokk palota északi szárnyában templomot alakíttatott ki a prépostság számára, amelyet 1769-ben szenteltek fel.¹¹⁷ (1771-ben terv készült az északi szárny és a Zeughaus déli része közé – a Szárazárok betöltött nyugati szakasza felett – építendő új préposti lakra.)

A visszafoglalástól az 1780-as évekig terjedő csaknem egy évszázad alatt a tér és környéke formálódása szempontjából a direkt katonai funkciók érvényesítése volt a meghatározó. Az egyházi intézmények, bár kezdetben jelentős súlyt képviseltek, vizsgált korszakunk végére teljesen eltűntek. Mellettük viszont, ha szerényebb formában is, de folyamatosan jelen voltak a polgári élet tárgyiasult elemei, a lakóházak, majd a korszak végén megjelent a polgári/hivatali réteg kulturális igényeinek lecsapódásaként a színház és a kaszinó.

Az 1780-as évektől 1848-ig

A XVIII. század vége felé jelentős változás történt a tér nyugati oldalán: 1780 körül a Teleki grófok tulajdonába került a hajdan tervezett ágyúállás helye. E foghíjtelekre (eredetileg, mint láttuk tulajdonképpen három telket alakítottak itt ki) 1787–1790/1791 között épült fel a korabeli Buda egyik legnagyobb palotája, melyet 1844-ig Teleki

¹¹⁵ A BTM Kiscelli Múzeumának fotótára őriz egy, a helyszínt ábrázoló képeslapot, amelyen jól látszik, hogy a kétemeletes építmény térre néző egyszerű, copf jellegű homlokzatát az emeleteken öt-öt ablaktengely tagolta. A valamikor 1852–1879 között (valószínűleg 1870 körül) készült fotó szerint a Vízműtől keletre lévő kisebb, földszintes épületben vendéglő működött. (BTM ltsz. 59.1063) NAGY 1971. 87–88.p.; NAGY 1975. 33.p. Eszerint a barokk korban a Vízmű mellett a városi mézsárszék működött, erre azonban más adatot nem találtam.

¹¹⁶ Budapest Műemlékei I. köt. 426.p.

¹¹⁷ UXA 1934. 151.p. A bontás pontosabb dátumának megjelölése nélkül.

László és József birtokoltak. A copf stílusú, „U” alaprajzú, nyugat felé nyitott épület terveit Fisches Antal pozsonyi építőmester készítette.¹¹⁸ A kétemeletes palota térre néző tizenhárom tengelyes főhomlokzata szimmetrikus elrendezésű volt a földszint középvonalában elhelyezett kapuzattal. A középső három tengely, azaz a kapu és a két oldalán nyíló egy-egy ablak (az emeleteken a középső három ablak) enyhén előreugró rizalit formájában kapott külön hangsúlyt, melyet a főpárkány fölött közepén címerrel díszített attikafal koronázott. A földszintet erőteljes övpárkány választotta el az emeletektől, melyet a középrizalitnál konzolokon nyugvó erkély szakított meg. A palota hasonlóan egyszerű oldalhomlokzatai tizenegy tengelyesek voltak.¹¹⁹

Bő másfél évtizeddel az előbbi épületet követően – mintegy annak pendantjaként – hasonló léptékű palotát emeltek a Szent György tér túloldalára, az ott álló kaszárnyaépületek helyére. A laktanyaépületeket egy ideje már nem a katonaság használta, hanem a városi tanács adta bérbe dikaszteriális tisztviselőknek. A területet 1803-ban gróf Sándor Vince vásárolta meg,¹²⁰ és rajta – részben a korábbi épületeket felhasználva¹²¹ – nagyszabású palotát építtetett, mely 1806-ra készült el. Az egyemeletes, középudvaros, klasszicista épület tervezőjeként a bécsi Aman János építész tartják számon, de feltételezik Pollack Mihály közreműködését is.¹²²

A palota alaprajza nyújtott trapéz alakú, délről északra szélesedik. A ma is álló – eredeti formájában helyreállított – tizenegy tengelyes főhomlokzat a keskenyebb déli oldalon van, a tér kelet felé eső nyúlványára, azaz a későbbi Sikló felé néz. A középső három tengelyt (földszint: ablak-kapu-ablak, emelet: ablak-ajtó-ablak) enyhe kiülésű rizalit emeli ki, felette a főpárkány fölé magasodó timpanonnal. A rizalit sávjában az emeleti ablakok és a főpárkány között keskeny, domborműves fríz helyezkedik el, amely a Sándor család ősenek lovagga ütését ábrázolja. Ezt a domborművet és a nyugati homlokzatnál ismertető két másikat Anton Kirchmayer bajor szobrász faragta. (Az ő műve volt az udvaron álló díszkút Neptun szobra is.) A földszint és az emelet között a homlokzat teljes hosszában nyitott erkély húzódik, mely a falsík elé mélyen kiálló kváderes pillérek és dór oszlopokon nyugszik. Hasonlóan igényes a tizenhárom tengelyes nyugati homlokzat kialakítása is. A középső három tengelyt itt rizalit helyett pusztán függőleges vakolatsávok emelik ki, illetve egy, az övpárkány magasságában elhelyezett erkély, amelyet ez esetben is kváderes pillérek és dór

¹¹⁸ CZAGÁNY 1966. 172–173.p.; Budapest Műemlékei I. köt. 429.p. Előbbi szerint az épület 1790-ben, utóbbi szerint 1791-ben készült el. Az épület északi homlokzata nem merőlegesen, hanem nyugat felé enyhe szögben kifelé dőlve helyezkedett el a főhomlokzat, illetve az utca vonalához képest, míg az udvari homlokzatok derékszögben kapcsolódtak egymáshoz, azaz az északi szárny trapéz alakban szélesedett nyugat felé. Lásd Farbakó Péter tanulmányát.

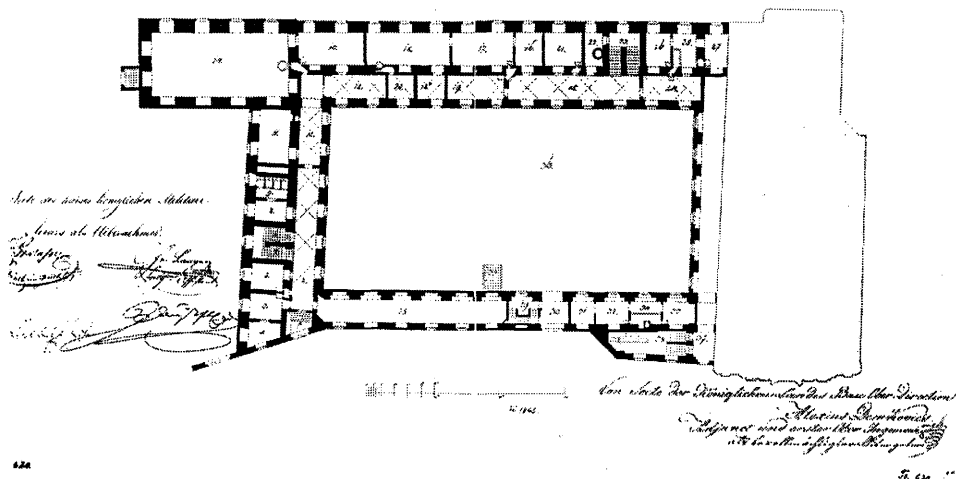
¹¹⁹ Budapest Műemlékei I. köt.430.p.; CZAGÁNY 1966. 175–177.p.

¹²⁰ A bérbeadásról és a vásárlásról: N.N. 1929. 10.p.

¹²¹ FARBAKY 1994. (dok.) 23., 25–26.p. Az újabb falkutatások eredményei alapján. A palota keleti szárnyában Kovács Eszter által folytatott 2001. évi kutatások során eredeti helyén előkerült reneszánsz ajtókeret nem csak a középkori kolostorépület továbbélését bizonyítja, hanem egyben az egész keleti barokk laktanyaépületét is. Lásd Kovács Eszter tanulmányát.

¹²² Budapest Műemlékei I. köt. 427.p.; CZAGÁNY 1966. 157.p., mindkettő jelentős további irodalommal

Grundriß sub. A
 des ehemaligen Benediktiner- und Carmeliten-Kloster-Schloßes zu Ofen, dessen säcularisirte
 Abtheilungen gegenwärtig zur Unter-Vermaltung des kais. k. k. General-Gewerkschafts
 im königliche Lager am Seite der Hofbibliothek in hiesiger Hofkammer für eine
 feindlich laut des Inventarium sub. B. übergeben worden.

A karmelita kolostor földszinti alaprajza 1845-ben.

oszlopok tartanak. A középső homlokzati mezőt felül egyszerű, lépcsős attikafal zárja le. A középső rész két oldalán elhelyezkedő három-három tengelyes falmezőknél a földszinti ablakok és az övpárkány között egy-egy fríz húzódik. Közülük az északi Vénusz diadalmenetét, a déli a helikoni ünnepet ábrázolja. A dunai homlokzat tizennégy tengelyes osztású, de az előbbieknél egyszerűbb formájú volt.¹²³ Az északabbi tíz tengely felé utóbb második emeletet húztak, de ennek keletzése bizonytalan.

A két főnemesi palotának a város építészetében betöltött jelentőségét, illetve az építészeti stílusukhoz való korabeli viszonyulást jól érzékelteti egy 1809-es leírás: "Kimagasló magánházak a várban a Sándor gr. és Teleki gr. palotája. Mindkettő a Szent György téren van. A masszív, pompázó stílusban épült Sándor-palota a legujabb stílusban épült (sic!), ragyogó és csodálatraméltó; a másik azonban egyszerű modorban épült bérház (72 szobával 11 lakás)."¹²⁴

A két palota a XVIII. század végi – XIX. század eleji felépítése után a tér összképe jó fél évszázadra konzerválódott. Közben azonban kisebb-nagyobb változások történtek a környező épületek funkciójában és tulajdonlásában.

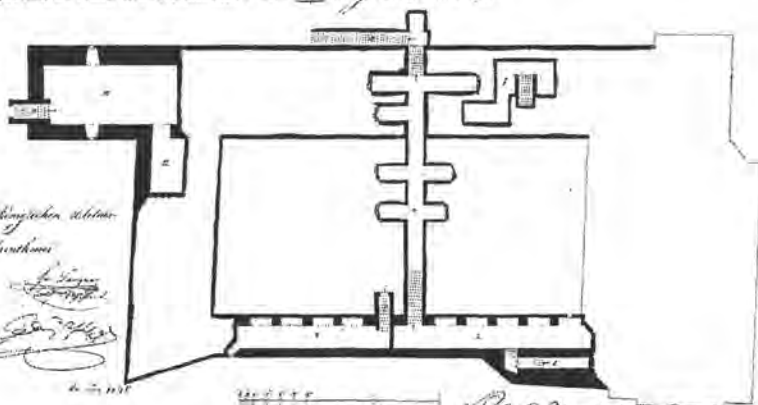
A karmelita kolostor helyén működő városi kaszinót 1794-ben a Császári és Királyi Katonai Főparancsnokság kapta meg. 1809-ben 66 hivatali terme volt, s

¹²³ Az épület külső építészeti leírása: Budapest Műemlékei I. köt. 428–429.p., CZAGÁNY 1966. 162–164.p.; a modern, helyreállítás előtti állapot részletes leírása FARBAKY 1994. (dok.) 3–12.p.

¹²⁴ JACOBY 1932 (RÖSLER 1809). 104.p.

Grundriss sub D

*das Kültler Josephus von de Comediten Kloster Gebäude zu Ofen, dessen sämtliche
Uebertrennung gegenwärtig zur Landesverwaltung, dem königlichen General Comendant
im Fürstenthum Ungarn, von Seite des Hochlöblichen königlichen Hofbauamtes für 1845
fürmalich laut des Inventarums sub E. übergeben worden.*

*Letztes im Jahre Königlich
Lauter als Uebertrennung
1845
1845
1845*

*Von der königlichen Landesverwaltung
1845
1845
1845*

A karmelita kolostor pincéjének alaprajza 1845-ben.

a parancsnokság állománya – amely nagyrészt nyilván itt tartózkodott – ekkor 90 főből állt.¹²⁵ Az épület 1945-ig katonai célokat szolgált, bár a benne elhelyezett intézmények időről-időre változtak.

A Sándor-palotát eredetileg gróf Sándor Vince és neje, Szapáry Anna grófnő lakták, s utóbb fiuk, gróf Sándor Móric örökölte. (Az ő tulajdonlása alatt átmenetileg itt lakott Ferenczy István szobrászművész.)¹²⁶ Közben az épület eredeti formáján is némi változás történt: a keleti homlokzat déli része elé, a várfal felé kiszögellő emeletes télikertet emeltek.¹²⁷ 1831-ben az épületet a Pallavicini grófi család vásárolta meg.¹²⁸

Jóval a két palota elkészülte után, 1826 őszén a Szent György tér középső részén – a Zeughaustól észak felé haladva – tereprendezési, szintsüllyesztési munkák indultak, amelyek 1827-re is áthúzódtak. A munkákat foglyok végezték, akik „... Januarius 13. napján Század Sigmond Templomához eljutván talp falait is a' a rendelt alapig felszaggatták. Így nyílt meg azon sirbolt, mellyben a' hirtett jeles tetem találatott. A' setét üregben lebotsájtkozott két munkások ... egy hosszban terült, már elavúlt, de tsillámló ruházattal borított tetemet mellnek koponyája

¹²⁵ Uo. 98–99., 103.p.

¹²⁶ CZAGÁNY 1966. 159.p.

¹²⁷ FARBAKY 1994.(dok.) 28.p.

¹²⁸ Uo. 1994.(dok.) 35.p. A vásárlás 1831-es dátuma máshol nem szerepel, ezt az adatot Farbaký is Pusztai Lászlónak egy, a palotáról írt dokumentációs anyagából vette át.

Gróf Sándor palotája, a György piacon
Gräflich Schandorisches Palais am Georgsplatz.

A Sándor-palota. Franz Weiss litográfiája Carl Vasquez térképén, 1837. BTM Kiscelli Múzeum.

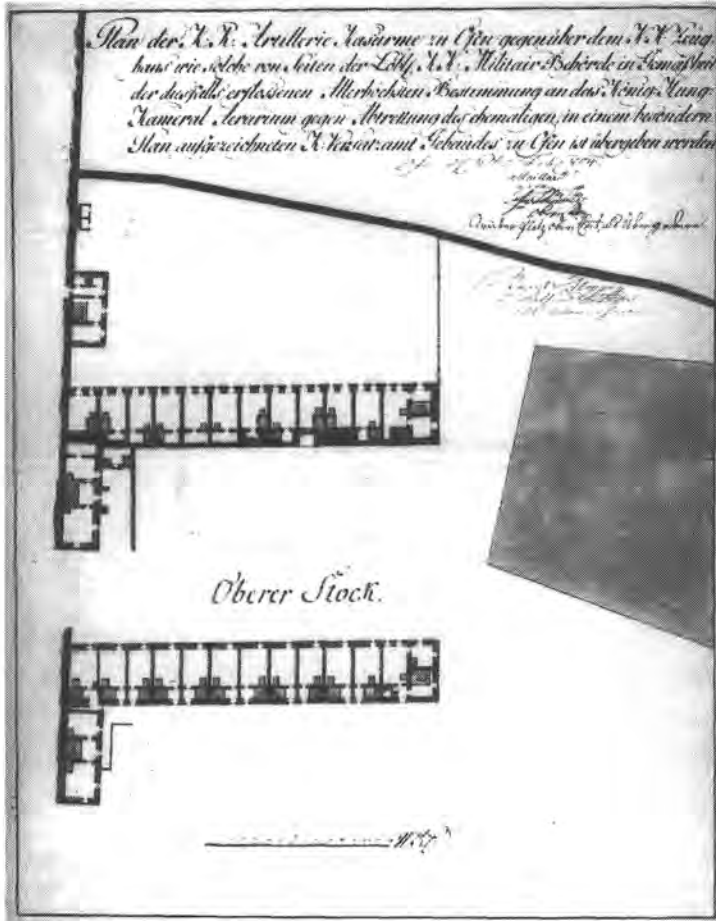
hasonlóképpen a' setétben tsillámló bokros fodrokkal koszoruzva volt, észre vettek."¹²⁹ A maradványok mellett előbukkant leletanyagok egy része Jankovich Miklós műgyűjtőhöz (utóbb az ő gyűjteményével együtt a Magyar Nemzeti Múzeumhoz) került.¹³⁰ Jankovichnak módjában állt megvizsgálni a koponyát is.¹³¹ Ő volt az, aki több megfontolás alapján a tetemet – valószínűleg jogosan – Podjebrád Katalin (Mátyás király első felesége, † 1464) földi maradványaival azonosította.¹³²

¹²⁹ JANKOVICH 1827. 15.p.

¹³⁰ NAGY EMESE 1985. 122–153.p., a témára vonatkozó rész 131–133.p. Ebből kiderül, hogy a gyűjteményi leltárban három tárgy – két hajtű és egy ostyatartó, ún. viaticum szelence – szerepelt Podjebrád Katalin sírjából származóként, jelezve, hogy Jankovich eredeti beszámolójában ezekről nem szólt. A két hajtű azóta elkallódott.

¹³¹ JANKOVICH 1827. 15–16.p.

¹³² Uo. 18., 19–22.p.

A tüzérségi laktanya alaprajza, 1804.

A tőle származó fenti, rövidített idézet a lelet leírásán kívül azért is fontos, mert innen értesülünk magáról a tereprendezésről, amely nagyban behatárolta a helyszínen folytatott, vagy folytatandó modern ásatások lehetőségeit.

A XIX. század első felében tulajdonosi és funkcionális változás következett be a két utca közötti tömb északi részén, amikor a Főőrség épülete mögött elhelyezkedő laktanyaépületet a város megszerezte, s 1846–1847-ben József nádor harmadik felesége, Mária Dorottya támogatásával templomot, iskolát, paplakot építettek a budai evangélikusok számára.¹³³ A templom meglehetősen egyszerű formában, klasszicizáló empire stílusban épült fel. Igényesebb kidolgozást csak a keletre néző főhomlokzat mutatott. A három tengelyes homlokzat közepén két pilaszter közé fogott rizalit ugrott előre, amelyet felül timpanon koronázott. Felette a tetőből kisebb, egyszerű kivitelű tornyocska emelkedett, melyet kifejezetten Mária Dorottya

¹³³ Budapest Műemlékei I. köt. 579–580.p.; SZTEHLÓ é.n. (1930) 20–22.p.; GyÖRY 1935.28.p.

kívánságára alakítottak ki. A rizalit közepén nyílt a templom bejárata, két oldalán egy-egy egyszerű, félköríves ablak, majd a homlokzat két végét egy-egy pilaszter zárta. Az öt tengelyes északi homlokzaton keletre egy félköríves vakablak, majd nyugatabbra folytatólagosan négy hasonló formájú rendes ablak díszítette a felületet.¹³⁴ Valószínűsíthető, hogy az épület terveit Kimmach Lajos készítette.¹³⁵

Vizsgált korszakunk végén, 1847-ben még egy nagy jelentőségű építkezés kezdődött el területünk délkeleti részén: az új Királyi vagy Udvari istálló – bár építése jelentősen előrehaladt – befejezése azonban már a következő időszakra maradt.¹³⁶

Az 1780 és 1849 közötti időszak alapvető változást hozott a tér jellege szempontjából. Előtérbe kerültek a civil funkciók, különösen a főúri építészeti reprezentáció. Másrészt a gyakorlati katonai funkciók némiképp visszaszorultak a polgári/hivatali (laktanyákból hivatalnoki lakások) és a polgári/egyházi funkciók javára (laktanya helyén városi épület, majd templom), illetve részlegesen átadták helyüket az inkább igazgatási jellegű magasabb katonai irányításnak (kolostorból/kaszinóból Katonai Főparancsnokság). Ez utóbbival viszont a terület jövője szempontjából teljesen új távlatok nyíltak meg.

Az 1848-tól 1945-ig tartó időszak

A térhez és környékéhez a 48-as márciusi forradalomnak csak egy kisebb, utórezgés jellegű epizódja fűződik. Május 10-én tüntető tömeg vonult a Szent György térre, hogy macskazenével „tisztelje meg” báró Lederer lovassági tábornokot, aki a Batthyány-kormány megalakulása ellenére sem volt hajlandó lemondani főhadparancsnoki tiszteréről. A tábornok a Főhadparancsnokság felé vonuló tömeget katonáival ugyan brutálisan szétverette, de másnap a népharag elől kénytelen volt Bécsbe menekülni.¹³⁷

A végső ostrom egyik fontos támadására május 21-én éppen a Fehérvári-rondella mellett került sor: a bástyától délre a folyamatos ágyúzás következtében hosszabb szakaszon leomlott a várfal,¹³⁸ és az ostromlók egyik csoportja, a 34. honvédszászlóalj e részen át tört be a várba, első rohamuk még visszaveretett.¹³⁹ Eredményt csak akkor értek el, amikor a délebbre, a királyi palotába már bejutott bajtársaik a Szent György tér felé nyomulva oldalba kapták a rést őrző csapatot.¹⁴⁰ A következőkben éppen a tér és környéke vált döntő események színterévé. A császáriak a helyszínen parancsnokló Kristin főhadnagy vezetésével a Színház és a Szent Zsigmond (azaz Schloss Gasse, vagyis a mai Szent György) utca déli torkolatánál kísérelték meg feltartóztatni az

¹³⁴ GYÖRY 1935.31–33p.; a toronyra még: SZTEHLO é.n.(1930) 22.p.

¹³⁵ SZTEHLO é.n.(1930) 21.p. Eszerint Kimmach csak az építés felügyeletét végezte. GYÖRY 1935. 31. p. Ez utóbbi szerint viszont nagy valószínűséggel ő is tervezte.

¹³⁶ CZAGÁNY 1966. 37–39p., 146–147. jegyzet

¹³⁷ SPIRA 1978.21–116.p. (a vonatkozó rész: 42.p.)

¹³⁸ ÚJHEGYI 1892. 200., 204–206., 208. 211–212.p. A szemközti Nyárs-hegyen (ma: Nap-hegy) felállított „réselő üteg” tudatosan lőtte a várfalnak e szakaszát.

¹³⁹ Uo. 221.p.

¹⁴⁰ Uo. 223.p.

előrenyomuló honvédeket. A kritikus helyzetről értesülvén a Vízivárosban tartózkodó Hentzi tábornok, a védők főparancsnoka a helyszínre sietett „... és remélve, miszerint egy hathatós visszlökemmel a támadókat a várból még kiűzheti, kardot rántva a Kristin által vezényelt osztály élére állott, szuronyt szegeztetett, néhány lelkesítő szó mellett rohamot vezényelt, de alig néhány lépésnyire előrehaladása után altestébe lövetvén, a Zsigmond-utca kijárata előtt tántorogva, Kristin karjaiba rogyott, ...”¹⁴¹ Mindeközben a nyugati várfal mentén előretörő, illetve a résen át betörő ostromlók már elérték az I. számú körbástya, azaz a Fehérvári-rondella területét (a bástya olasz védői fehér zászlót tűztek ki!) s szabaddá tették annak egyik eltorlaszolt lőrését, amelyen át további egységek nyomultak be. A Színház utcán előrenyomuló honvédek a Vízi-kaput is megnyitották belülről. Bár a harcok észak felé még folytatódtak, de a védőknek ekkor már nem volt esélyük a várba betört ostromlók kiszorítására, és hamarosan felhagytak az ellenállással.¹⁴² (Az ostromnak e fenti két fontos epizódját, a rés megrohamozását és Hentzi megsebesülését több ábrázolás – metszet és festmény – is megörökítette.)

A nyugati fal ágyúzása során komoly sérüléseket szenvedett a Szent György térnek és környékének nyugati sávja, a Teleki-palota és a mellette lévő épületek, de tűz pusztította a túloldalon lévő Zeughaust és a Várszínházat is.¹⁴³

A szabadságharcnak és az ostromnak a közvetlen pusztításon túl néhány „áttételes következménye” is lett a térre és környékére nézve.

A felkelés után Habsburg Albrecht főherceg személyében főkormányzót neveztek ki Magyarországra, aki 1850. október 14-én vonult be Budára.¹⁴⁴ Mivel a királyi palota erősen sérült, kiégett állapotban volt, annak kijavításáig, 1856-ig átmeneti rezidenciaként a kevésbé károsodott Sándor-Pallavicini-palotát vette igénybe.¹⁴⁵ A helytartó elhelyezését biztosítandó belső átalakításokat is végeztek az épületen Kimmach Lajos építész közreműködésével.¹⁴⁶ Albrecht kiköltözése után a palota visszakerült a Pallavicini családhoz.¹⁴⁷

Az ostrom alatt történeteknek még egy másik következménye volt: 1852-ben Ferenc József a tér közepén emlékművet állíttatott a visszafoglalás során elesett budai osztrák várparancsnok, Hentzi tábornok és katonái emlékére. A gótizáló romantika stílusában fogant, hatszögletű alépitményen álló baldachinos

¹⁴¹ Uo. 224.p.

¹⁴² Uo. 224–226.p.

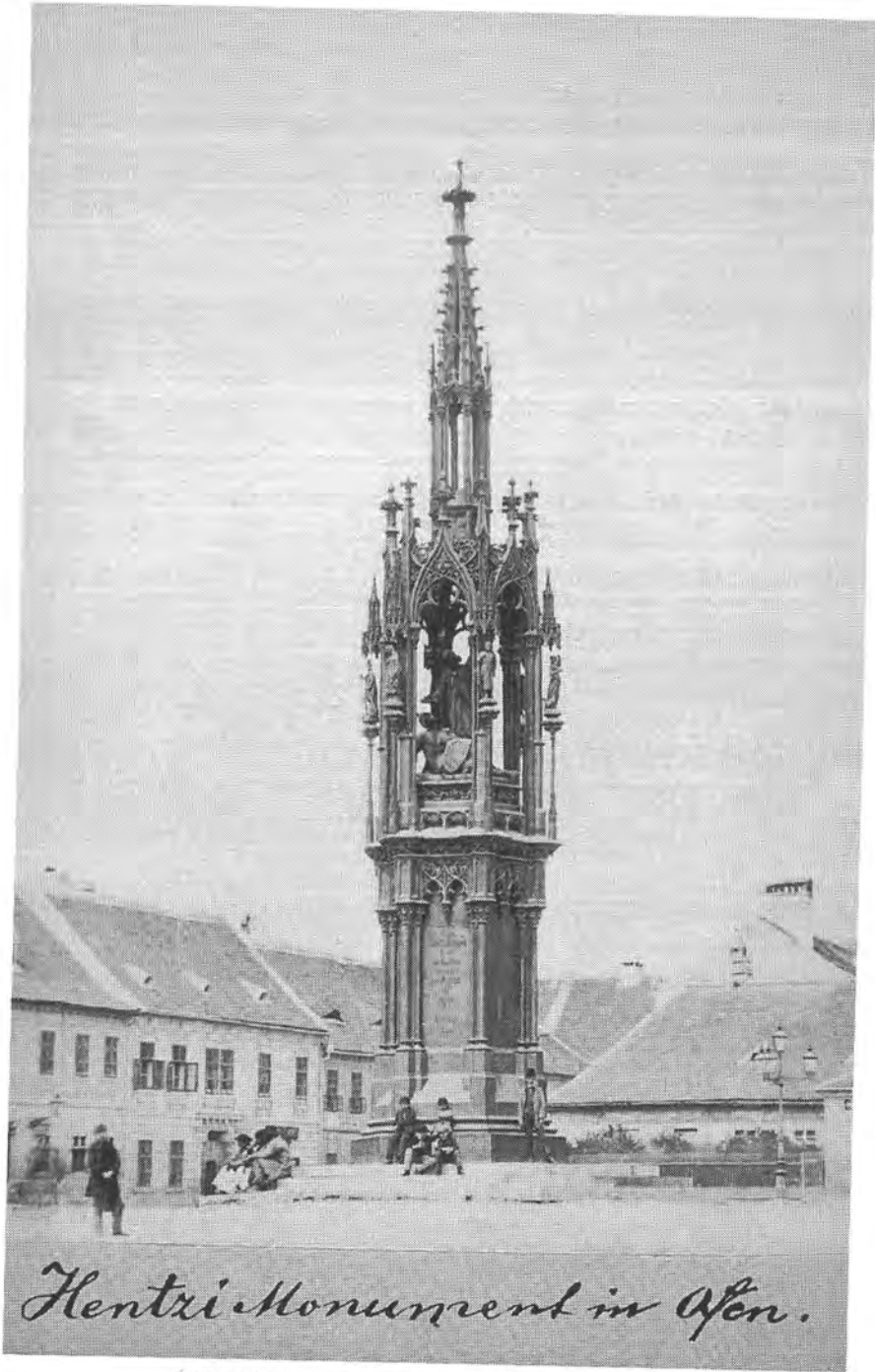
¹⁴³ Uo.204. p.: Eszerint május 17-én „a várszínház jelmez-termébe beütött egyik bomba szintén gyujtván, az ezen teremben és a mellékhelyiségekben raktárolt összes szénakészlet elégett; minek következtében a helyőrség lovainak és vágómarháinak eltartása igen bajossá vált.” UXA 1934. 174–175.p. szerint „A többi ház a Zeughaustól a főőrség épületéig ... inkább többé, mint kevésbé megsérült és részben lakhatatlanná vált.” – Ezt azonban jegyzettel nem támasztja alá.

¹⁴⁴ HOLLÓ 2000. 26.p.

¹⁴⁵ HAEUFLER 1854. 285.p.: „Gegenwärtig von Sr. k.k. hoheit dem Landes-Civil- und Militär-Gouverneur Erzherzog Albrecht bewohnt, ...”; YBL 1956. 312.p. Említi Albrecht 1851-es itt tartózkodását.

¹⁴⁶ YBL 1956. 315.p., 329.p. 22.j.. Albrecht 1854–55. évi Sándor-palotabeli bérleti díjára uo. 330.p.27.j.

¹⁴⁷ CZAGÁNY 1966. 159.p.

Hentzi Monument in Ofen.

*A Hentzi-szobor a Szent György téren, 1860-as évek.
Fénykép, ismeretlen felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

emlékművet W.P.E. Sprenger tervezte. A baldachin alatti fő szoborcsoportot Franz Bauer, a sarkokon álló allegorikus alakokat Hans Gasser szobrász készítette.¹⁴⁸ A teret az emlékműről ezután Hentzi Platzként emlegették.

Végül az ostrom áttételes hatásának kell tekintenünk az új Királyi istálló kiépülését, pontosabban újjáépülését, amely alapvető változást eredményezett a tér délnyugati részének architektúrájában. A már álló udvari istállóépület falai az ágyúzás miatt leomlottak. Már a XVIII. század végén születtek olyan tervek, amelyek egy, az előudvar nyugati sávján és a tőle északra lévő területen áthúzódó, hatalmas istállólovarda együttes kialakítását vették célba, de ennek megvalósítására akkor még nem került sor.¹⁴⁹ Az 1847-ben elkezdett új, nagyméretű istálló építésének pontos időrendjét a kutatás eddig nem vizsgálta, s így csak közvetett bizonyítékok alapján keltezhetjük teljes elkészültét az 1854–1857 közötti időre.¹⁵⁰ Az új épület tulajdonképpen egy észak-déli hossz tengelyre felfűzött, három téglalap alaprajzú tömbből álló komplexum volt. A három, nyugat felé lépcsősen szélesedő tömb közül a legkeskenyebb déli a régebbi istállóépület felhasználásával jött létre, eredetileg kocsiszínként használták. A középső, szélesebb tömb teljesen új kialakítású volt – létrehozása érdekében el kellett bontani az előudvar északnyugati részén álló, különböző korú és jellegű építményeket, valamint vissza kellett bontani az északi zárófal egy szakaszát. Eredeti funkciója Reitschule (lovarda) volt. Végül az északi, négyzethez közelítő tömb – amely már teljes egészében a Szent György téren állt – felépítését is bontásnak kellett megelőznie: ennek esett áldozatul a hajdani török védműfal mellett állított barokk tüzérlaktanya. Az új északi tömb, amely középen udvart zárt közre, léptékében vetekedett a tőle északra álló Teleki-palotával. Keleti szárnyának földszintjén volt az istálló. A három

¹⁴⁸ Budapest Műemlékei I. köt. 586.p.; SZATMÁRI 2000. 686.p.

¹⁴⁹ CZAGÁNY 1966. 32.p.Eszerint a Szent György tér nyugati oldalán az építési anyagraktár [a zárófal déli oldalán – MK] és a tüzérlaktanya [attól északra – MK] helyén már 1763–1786 között felépült volna a Hofstallgebäude öse, amelynek átépítését 1789-ben Hillebrandt tervezte. Ez az állítás azonban így nem állja meg a helyét, legalábbis az északi részre biztosan nem! Tény, hogy az előudvarból egészen a térre kinyúló istállóépületre három terv született, az egyik 1789-es dátummal (CZAGÁNY 1966. 28.p. 24.ábra, 29.p.25.ábra, 30.p.26. ábra). Az is tény, hogy egy 1786–1791 között készült helyszínrajz (Situations Plan Der Festung Ofen... , a K.K. Landesbaudirection für Ungarn pecsétjével, BFL XV 203/2, közli.: Budapest Műemlékei I. köt. 65.p. 34. ábra) fel is tünteti egy, a fenti tervekre emlékeztető épület rózsaszínes kontúrjait a kérdéses területen, alatta halvány vonalakkal szerepelnek az itteni eredeti építmények. Ezzel szemben viszont a tüzérszárny épületét (l. 79. jegyzet) 1809-ben még felmérték, és később is szerepel a budai helyszínrajzokon. Vö. Johann Lipszky térképe (1810), Vörös László (1833) vagy Carl Vasquez térképe (1837). Mindezek alapján a tervezett, nagyméretű istálló építése az 1830-as évek előtt nem kezdődhetett el. Lásd Farbak Péter tanulmányát.

¹⁵⁰ Egy, a Fővárosi Levéltárban őrzött, 1822 körülre keltezett helyszínrajz (Situations Plan des kön. Schlosses zu Ofen samt den dazu gehörigen Neben-Gebäuden – BFL XV 203/24) érdekes elegyét adja az akkor meglévő és a tervezett állapotnak. A zárófaltól délebbre, más épületek mellett már szerepel egy keskeny, észak-déli irányú épület (R – Obere EH Stallung – azaz: felső főhercegi(?) istálló), amely a tervezettnél jól kivehetően a déli végét képezte. Építési kora bizonytalan, de valószínűleg azonos a Lipszky-féle és a Vasquez-féle térképen jelölt építménnyel. Tőle északra folytatódagasan

tömb kelet felé egyetlen tekintélyes, 150 méter hosszúságú, meglehetősen egyszerű homlokzatot alkotott, míg nyugat felé lépcsőzetes előreugrásokkal tagolódott. A keleti főhomlokzat egy 1857-es nézeti rajz¹⁵¹ szerint 35 tengelyes volt, a három tömbnek megfelelő, szimmetrikus elosztásban az alábbiak szerint: déli tömb 13 tengely, középső tömb 9 tengely, északi tömb 13 tengely. (A hármastagolás mellett az egyes tömböket azok végeinél finom kiülésű rizalitok osztották tovább 3–7–3, 1–7–1 és 3–7–3 formában.) A déli és északi tömb esetében az egyszerű kiképzésű ablakok három szinten sorakoztak, a középsőé viszont csak egy szinten, mivel itt nagyméretű, két szintet átfogó, félköríves teremablakokról volt szó. (Az utóbbiak esetében északi és déli ablak alatt kapuzat nyílt.)

Az istállóépületnek méretein és puszta építészeti formáján túl még egy hatása volt a Szent György tér délnyugati részének összképe szempontjából. Az északi zárófal és a kapu elbontásával megszűnt az az állapot, amely a palotát és annak városi előterét mind gyakorlati, mind vizuális szempontból jó három és fél évszázadra elszakította egymástól, s a város felől érkező tekintete a Zeughaus és az istálló között most már mélyen behatolhatott a palota korábban zárt udvaraiba.

Az 1850-es évek kapcsán még egy tulajdonosi, illetve funkcionális változást kell említenünk. A Teleki-palotát az állam 1850 körül vélhetőleg bérbe vette – s ekkor egyes vélemények szerint a királyi kancellária (!?) kapott volna benne helyet¹⁵² –, majd 1857-ben megvette. 1869-ben Kauser és Frey építészek jelentősebb

szerepel a tervezett toldalék, mégpedig láthatólag a később ténylegesen megvalósult alaprajzzal. A zárófaltól északra még mindig szerepel a tüzérlaktanya, de csak már mint „Ex Artillerie Gebaude” – azaz: „volt tüzérségi épület”. CZAGÁNY szerint (1966. 37–38., jórészt Ybl 1956-ra hivatkozva) István főherceg alatt 1847-ben Ladislaus Rupp bécsi Hofbaumeister Ingenieur Zitterbarth Mátyás építőmester kivitelezésével elkezdte „A XVIII. század második felében létesült istállóépület helyére ... a Hofstallgebaudet építeni, amelynek homlokzati és középfőfalai 1849-re már el is készültek.” Ugyanitt leírja, hogy a 1849-es tavaszi ostrom következtében „A Hofstallgebäude újonnan épült falai leomlottak...” , majd pedig, hogy 1851 decemberében folytatták az istálló építését. Hogy az 1847-es építkezések mennyire haladtak előre, pontosan nem tudjuk, de az 1848–49-es eseményeket megörökítő ábrázolások alapján elképzelhető, sőt igen valószínű, hogy az épületnek ekkor már a Szent György térre eső része is állt valamilyen szinten. YBL szerint (1956. 311.p.) a főhomlokzatot már le is vakolták. Az is tény, hogy a BTM Kiscelli Múzeumában olyan tervanyagot őriznek (alaprajzok, keleti homlokzati rajz és metszet), amelyek 1857-ből származnak. A tervek közül kettőt – emeleti alaprajz és homlokzat – röviden ismerteti FARBAKY 2001. 553.p. Az istálló elkészültét 1854-re teszi, akár csak YBL (1956. 320.p.), aki szerint az épületet az udvartartás részére szeptember 20-án adták át. Valószínű, hogy ekkor még nem fejeződött be teljesen az építkezés, mert HAEUFLER ekkor kiadott művében még ez áll (286.p.): „die Stallburg, dem Schlosse gegenüber, ein großes Gebäude, ist noch nicht vollendet.”

¹⁵¹ BTM Kiscelli Múzeum, II.5/A. 30.szj. A képet az előző jegyzetben idézett helyeken sem közölték.

¹⁵² Budapest Műemlékei I. köt. 429–430.p.; CZAGÁNY 1966. 174.p.. A jelzett szerzőknél némi kavarodás tapasztalható. Már CZAGÁNY könyve 188. oldalán szerepel a BFL-ben őrzött tervek leírásában: „Plan über den Zu und Aufbau nebst Adaptierung des Alten k. ung. Statthalter Presidial Amts u. Wohngebäudes, sogenanntes Teleki'sches Haus...” HAEUFLER (1854. 285.p.) úgy

átalakításokat hajtottak rajta végre. Az ennek kapcsán született terveken azonban úgy emlegetik, mint a Helytartói Hivatal régi épületét. Az északi és déli emeletes szárnyakat már korábban összekötötték egy földszintes nyugati szárnyal (ami zárt udvar kialakulását eredményezte), majd ezt kétemeletesre magasították. A nyugati homlokzat elé ekkor, a várfal irányában további földszintes toldaléképületek kerültek. 1873-ban a Honvéd Főparancsnokság működött benne.

Hasonló tulajdonosváltási folyamat játszódott le egy évtizeddel később a tér túloldalán a Sándor-palota esetében. Albrecht főherceg kiköltözése után az épület visszakerült a Pallavicini családhoz. A kiegyezés után a palotát az állam előbb kibérelte gróf Andrássy Gyula miniszterelnök és hivatala számára (ekkor Ybl Miklós vezetésével átalakítást, felújítást végeztek rajta), majd megvette azt állandó miniszterelnöki rezidencia céljára.¹⁵³

Miután a Teleki-palotát Honvéd Főparancsnokságnak használták, a volt karmelita kolostor épületét – az 1873-as Marek-féle térkép szerint – a királyi Főhadparancsnok céljára vették igénybe. A tőle északra, a Vízi-kapu felé állt „U” alakú építmény, a későbbi számozás szerint a Dísz tér 18., már az 1850-es évektől K.k. Genie Directions Gebäude, azaz a Császári és királyi Hadmérnöki Igazgatóság Épülete.¹⁵⁴ 1873-ban a Marek-féle térképen Ferenc József-kapunak nevezték a középkori helyén álló új kaput, melyet 1858-ban emeltek diadalkapu-szerű formában; középen kiemelt kocsibehajtóval, két oldalt egy-egy alacsonyabb gyalogkapuval. Északi oldalával a Dísz tér 1., a délivel a Dísz tér 18. épületekhez kapcsolódott.¹⁵⁵ (Az utóbbi azonos az említett hadmérnökségi épülettel.)

A Királyi istálló kiépítése és a Teleki-palota átalakítása után a tér összképe szempontjából fontos, máig ható mozzanat a Sikló kialakítása volt. A Budai Hegypálya – ahogy akkor nevezték – építése 1868-ban gróf Széchenyi Ödön javaslatára indult el Wohlfarth és Juraszek tervei alapján. Megnyitására 1870. március 2-án került sor. A pálya Szent György téri végénél a kor stílusának megfelelő fém-üveg szerkezetű állomást emeltek.¹⁵⁶

Nem egészen egy évtizeddel később újabb jelentős építkezés történt a téren, ezúttal az északi oldalon. A középső tömb déli részén álló négy házat – közöttük a

emeleti az épületet (miután előtte Albrecht főherceg és helytartó Sándor-palotabeli szállását leírta!), hogy „worin jetzt die Kanzlei Sr. k.k. hoheit sich befindet.” azaz: „ahol most ő császár- és királyi fenségének kancelláriája található”, vagyis a leírás a főhercegi (helytartói) és nem a cs. és királyi felség (die k.k. Majestät) kancelláriájáról szól, mint ahogy azt Horler és nyomában Czagány véli. Másrészt Czagánynak az az állítása, miszerint az 1869-es átalakítás a „Helytartóság céljainak megfelelően” történt volna, értelmetlen, mivel e hivatal a kiegyezés után megszűnt.

¹⁵³ CZAGÁNY 1966. 159.; FARBAKY 1994.(dok.) 36–37.p. Utóbbi Ybl Ervinre hivatkozva megjegyzi, hogy az állam már 1874-ben csere útján megszerzi az épületet. Ezzel szemben egy, a palotáról név nélkül megjelent 1929-es cikk (n.n. 1929. 11.p.) szerint „... az 1881. évi XXVIII. törvénycikk felhatalmazza a miniszterelnököt, hogy azt 179.142 forintért a miniszterelnöki hivatal állandó elhelyezésére megszerezhesse.”

¹⁵⁴ Budapest Műemlékei I. köt. 580.p.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ Budapest lexikon II. köt. 399.p.

*A miniszterelnökségi (Sándor-) palota főhomlokzata, 1890-es évek.
Fénykép, Weinwurm Antal felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

vízmű épületét – lebontották, majd részben helyükre, részben tőlük délre, a térből kiszakított sávra 1879–1881 között a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium épületét emelték.¹⁵⁷ A Kallina Mór által tervezett impozáns, neoreneszánsz épület a tér addigi legmagasabb (pince + 5 szint: földszint, magasföldszint, 3 emelet) és éppen ezért környezetéből kétségkívül alaposan kirívó építménye volt. Tizenegy tengelyes főhomlokzata a tér felé nézett, középső öt tengelyében erős kiülésű rizalittal, melyet felül attika koronázott. A rizalit elé még egy, a negyedik szint magasságáig tartó négyoszlopos kolonnád szögelt ki. A kolonnád főpárkánya fölött az oszlopok vonalában elhelyezett négy magyar hadvezér kőszobra állt: Árpádé, Hunyadi Jánosé, Zrínyi Miklóisé és Nádasdy Ferencé.¹⁵⁸ (Egy szinttel feljebb az attikát ugyanilyen kiosztásban négy harci jelvény díszítette.) A főhomlokzat erős vertikális tagolása mellett itt is, mint a két, utcára néző oldalhomlokzaton határozott horizontális tagolás érvényesült. A második és a negyedik szint fölött erőteljes övpárkány, az ötödik szint

¹⁵⁷ Az építkezés kezdete és folytatása jól nyomon követhető az Építési Ipar 3. évfolyamának (1879) januári, márciusi és áprilisi számaiból (2–106./9., 4–108./24., 10–114./68., 12–116./83., 14–118./96.p.. A 4.évf.(1880) 19–175.sz. (május 9.) 153.p. már a bokrétaünnepről szól. Itt megemlítik az alapozáskor előkerült régészeti maradványokat, és a különböző technikai problémákat okozó korábbi pincék előbukkanását.

¹⁵⁸ Építési Ipar 4.évf.26–182.sz. (1880.június 27.) 210.p. A szobrokra kiírt pályázatról: 27–183.sz. (1880.július 4.) 220. A pályázat győzteseiről: Árpád – Kis György, Hunyadi – Vasadi Ferenc, Zrínyi – Donáth Gyula, Nádasdy – Engel József.

felett egyszerűbb koszorúpárkány futott végig. (Az utóbbi felett a főhomlokzaton a középrizalitnál attika, két oldalán ballusztrád húzódott, mely utóbbi röviden az oldalhomlokzatokra is befordult.) A vízszintes tagolás további megerősítést nyert az egyes szintek eltérő építészeti megfogalmazása által. Az egyszerű ablakos földszintet és a mezzanint kváderes külső burkolat fogta egybe az övpárkány magasságáig. Az első emelet, a „piano nobile” (itt voltak a miniszteri és az államtitkári iroda termei, valamint a miniszteri lakosztály!)¹⁵⁹ nagyobb méretű és díszesebb kiképzésű ablakaival nyert kiemelést, míg a párkánnyal elválasztott második és harmadik emelet ablakai ismét egyszerűbb formájúak voltak.

A jószerevével még el sem készült épület hamarosan kicsinek bizonyult, és ezért már 1889/1890-ben kibővítették északi irányban, az előbbihez hasonló stílusban. E bővítésnek a középső területrészt újabb két telke, illetve polgári háza esett áldozatul. Ezzel azonban a két utca közötti telektömb átépítése még nem fejeződött be.

A Honvédelmi Minisztérium épülete mögött észak felé további katonai igazgatási intézmény, a Magyar Királyi Honvéd Főparancsnokság elhelyezése vált szükségessé. Az új objektum csak a tömb északi, Dísz tér felőli oldalán lévő épületek, a Főörség, az evangélikus templom, iskola, paplak együttes, valamint további két polgári ház és a két köz helyén lehetett felállítani. A Hauptwacht (Főörség) és a többi épület kérdésével már jóval korábban, 1877-ben, majd 1880-ban foglalkozott a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT), s az őrségi épület elbontása addigra már meg is történt.¹⁶⁰ (Elveszítvén katonai szerepét szükségtelenül „belelógott” a két kapu közötti útba, s elbontása a szabad kelet-nyugati forgalom biztosítása érdekében vált kívánatosná. Ennek érdekében az új épület homlokzata is csak jóval délebbre volt elhelyezhető.) A két magánházat nyilván megvásárolták, a templom-iskola együttest azonban csak akkor tudták elbontani, amikor 1895-ben új templomot, illetve parókiát és iskolát építettek fel helyette az egyház számára a Bécsi kapu téren.¹⁶¹

Az 1895/1896-ban felépült új parancsnoksági épületet is Kallina Mór tervezte neoreneszánsz stílusban.¹⁶² A négyszintes (pince + földszint, magasföldszint, két emelet) főhomlokzat a Dísz térre nézett, míg a hátoldal közvetlenül csatlakozott a Honvédelmi Minisztérium toldaléképületéhez. Így végül is a két épület gyakorlatilag egyetlen, építészetileg egybeforrt tömböt alkotott. (Mi több, később a Főparancsnokság a minisztérium rovására gyarapodott, amikor annak toldalékát telekkönyvileg is

¹⁵⁹ Építési Ipar 5.évf.9–217.sz. (1881. február 27.) 34.p.: Az épület 163 szobája közül huszonegyet a miniszter, tizenkilencet az államtitkár foglalt el. Az ő szobáik a Várszínház felé néztek. A többi 123 szoba hivatali helyiség volt.

¹⁶⁰ SIKLÓSSY 1931. 347., 384.p.

¹⁶¹ SZTEHLO 42.p.; SIKLÓSSY 1931. 395.p.; GYÓRY 1935. 29.; Budapest Műemlékei I. köt. 579–580.p.

¹⁶² Az épületről ismét az Építő (sic!) Ipar számol be a 21.évf. (1897) két számában. A 6–1049. sz. (február 10) 39.p. A már elkészült épületet írja le, ismét megemlítve a korábbi pincéket, mint az alapozásnál jelentkező problémát. (A 40.oldalon szerepel a teljes épületegyüttes földszinti alaprajza.) A következő számban 7–1050.sz. (február 17.) 45.p.: részletesen olvashatunk az építésben közreműködőkről, valamint az építkezés költségeiről. Eszerint a korábbi Honvédelmi Minisztérium toldalék építmény 80 000, a Honvéd Főparancsnokság 380 000, utóbbi berendezése további 60 000 Ft-ba került. (Uo. ,46. p.: az együttes I. emeleti alaprajza.)

*A Teleki-palota és a Honvédelmi Minisztérium a Szent György téren, 1895 körül.
Fénykép, Erdélyi Mór felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

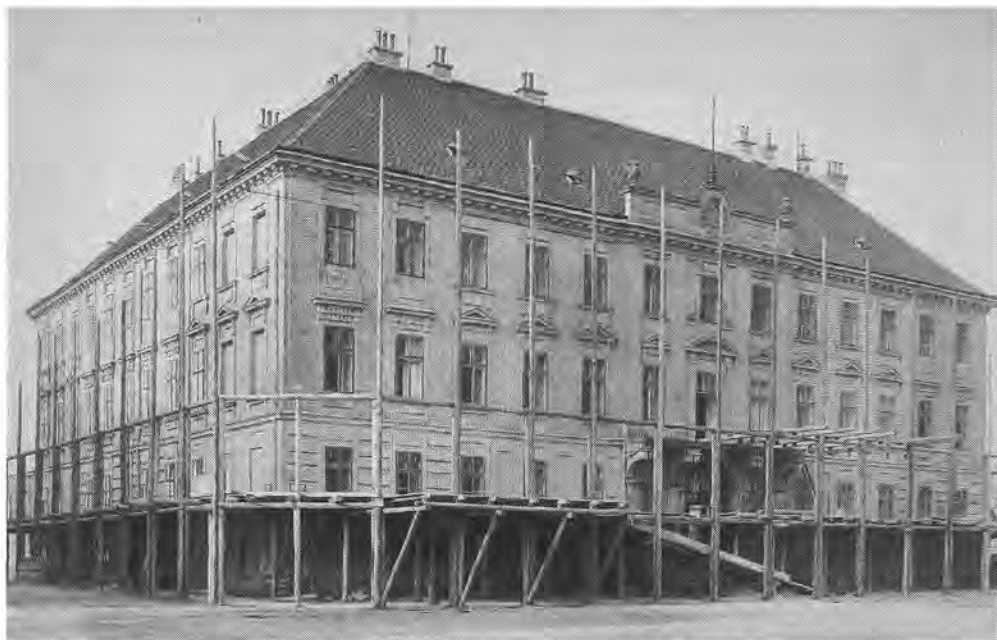
hozzá csatolták.) A főhomlokzat kilenc tengelyes volt (3–3–3 kiosztással) középső három tengelyében erősen előreálló rizalittal, amelyet négy oszlopos kolonnád díszített. (A délinél szűkebb Dísz téri homlokzatot részben a tér felőli látvány, még inkább az azt közrefogó utcák szigorú új szabályozása, szélesítése határozta meg.) A második szintről induló kolonnád azonban nem egyszerűen a koronázó párkánynál záródott, az architráv és a fríz felett timpanon ékesítette. A homlokzat vertikálisát tovább hangsúlyozta a tetőből kiemelkedő kupola.

A Magyar Királyi Honvéd Főparancsnokság mellett azonban továbbra is a volt karmelita kolostor épületében működött a Császári és Királyi Főhadparancsnokság.¹⁶³

Mivel a Honvéd Főparancsnokság új helyet kapott a tér közepén, a funkcióját veszített Teleki-palotát 1892-ben a kincstár eladta Habsburg József főhercegnek 320 000 forintért. A főherceg megszerezte a palotától északra álló négy polgári házat és a kincstári tulajdonban lévő kis tűzérési laktanya épületét, sőt a közvetlenül a palota mellett húzódó Bánffy utca (volt Bánffy köz) területét is.¹⁶⁴ A tulajdonoscseré jó egy

¹⁶³ Budapest Székesfőváros területének térképe 1:5000, Bp. 1908.

¹⁶⁴ Budapest Műemlékei I. köt. 430.p.; CZAGÁNY 1966. 174.p. Mindkét szerzőnél egyszerűen csak a József főherceg megnevezés szerepel, ami ebben a formában félrevezető. Bár erre külön adatot nem találtam, valószínű, hogy az épületet eredetileg József nádor fia, József Károly Lajos főherceg (1833–1905) vette meg, aki 1869-től a magyar királyi honvédség főparancsnoka volt. (HL 190–191.p.) Az ő halála után kerülhetett az épület fiának, József Ágost főhercegnek (1872–1962) a tulajdonába.

*A felállványozott Teleki-palota az átalakítás kezdetekor, 1901.
Fénykép, Weinwurm Antal felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

évtizeddel később az eredeti épület gyökeres külső átépítésével járt, s hasonlóan erőteljes átalakítás várt a palotától északra lévő területre is. (A Teleki-palota és környéke már 1880-ban egyik célterülete volt a királyi palota bővítésével kapcsolatos városrendezési terveknek, igaz, akkor még ide két nyilvános épület elhelyezését tervezték.¹⁶⁵)

A munkálatok ismertetése előtt meg kell említenünk még egy, az egész tér szempontjából kisebb, intermezzo jellegű eseményt. Engedve a közvélemény nyomásának, egy 1898 novemberi uralkodói rendelet nyomán 1899 augusztusában elbontották és elszállították a felállítására óta politikai és közéleti viták kereszttüzeiben álló Hentzi-emlékművet, amit sokan a hazafias érzések meggyalázásaként tartották számon, eltüntetésé érdekében még felrobbantását is megkísérelték. Az emlékmű helyére a nem sokkal korábban meggyilkolt Erzsébet királyné szobrának kellett volna kerülnie, de erre – és a kapcsolódó térrendezési tervek megvalósítására – végül nem került sor.¹⁶⁶

A főhercegi palotát Korb Flóris és Giergl Kálmán 1902-ben készített terve alapján 1904–1905-ben átépítették. Az addig többé-kevésbé eredeti copf formában fennmaradt palota teljesen új, a századforduló eklektikus stílusának megfelelő szecessziós-neobarokk köntöst kapott, s több helyen kibővítették. Nyugat felé, az egykori földszintes toldalékok helyén – tehát a már meglévő nyugati szárny mellett – új, kétemeletes szárnyat emeltek. Ennek az új szárnynak egy része azonban észak

¹⁶⁵ SIKLÓSSY 1931. 384.p.

¹⁶⁶ Budapest Műemlékei I. köt. 586.p.; SIKLÓSSY 1931. 395.p.; SZATMÁRI 2000. 687–688.p.

felé – mintegy önálló toldalékszárnyként – túlnyúlt az eredeti nyugati homlokzat vonalán (parancsörtiszi szárny). Végül kisebb, de jelentőségében hasonló átalakítás történt az északi homlokzat előtt, ahol egy keskeny, háromszög alakú eléépítéssel az eredetileg trapéz alaprajzú törzsepületet derékszögű négyszög formájúra egészítették ki, észak felé, középen íves alaprajzú nyitott kocsibehajtóval. A fenti bővítések után az épület főbejárata az északi homlokzatra került át.¹⁶⁷

A palota Szent György téri korábbi főhomlokzata – az ablakok formájáig bezáróan – teljesen átalakult. Az északi bővítés következtében némiképp megnyúlt homlokzatnak még az alapkiosztása is megváltozott: a földszinten az eredeti tizenhárom tengely ugyan megmaradt (azzal együtt, hogy a középső kaputengely helyére ablak került), de az emeleteken tizenegy-tizenegy tengelyre módosult. Ráadásul az addig a középső három tengelyt diszkrétan kiemelő rizalit megszűnt, helyette a két szélső axis (a földszinten 2–2 tengely, az emeleteken 1–1 tengely) nyert igen erőteljes hangsúlyt egy-egy saroktoronyt imitáló rizalit megoldással. A két saroktorony-imitációt felfelé, a tetőzet szintjéből kiálló két kisebb torony formájában vezették tovább. A tető nem kevésbé látványos átalakításon ment át. Szélét a főhomlokzat vonalától hátrébb vonták, helyére – a két tornyocska között – előreálló, ívsoros főpárkány került a homlokzat lezárásaként, amelyre felülről közvetlenül csatlakozó, girlandos, vázákkal díszített attikát ültettek, melyet középen tojásdad oromzati dísz – alatta címer – szakított meg. Az oromdísz mögött zászlórúd nyúlt a magasba.¹⁶⁸

A palota északi irányban történt bővítése előtt kiiktatták a Bánffy utcát, s elbontották a Fehérvári-kapu helyéig sorakozó épületeket, kialakítva a főhercegi palota kertjét, amelyet keletről, a Szent György utca felől, illetve északról, az utcának az egykori Fehérvári-kapu irányában ívesen kihajló szakasza felől magas kőfallal vettek körül. E falszakasz mögött építették fel a főhercegi luxus istállókat és kocsiszíneket. A kert díszes főkapuja keleten, közvetlenül a palota északkeleti sarka mellett nyílt.

A Szent György utcai épületek elbontása és az új főhercegi kert kiépítése gyökeres változást hozott az utca északi torkolatánál is. A kaputornyot és a hozzá csatlakozó erődítésekét már 1892-ben, a negyedszázados koronázási emlékűnepség kapcsán elbontották, majd ide vezették be 1893-ban a nyugati irányból kiépített új útvonalat, a Palota utat.¹⁶⁹ Ennek tulajdonképpen déli továbbvezetését szolgálta a Szent György utca íves, tölcserés kiszélesítése északnyugati irányban, mely által itt kisebb, háromszög formájú teresedés jött létre.

A főhercegi palota az átalakítások után léptékben és arányaiban méltó párja lett a Honvédelmi Minisztérium – Főparancsnokság együttesének, stílusában azonban teljesen elütött attól.

A főhercegi palota XIX–XX. század fordulóján történt átépítési munkáival csaknem párhuzamosan még egy másik, jelentőségében és léptékében nagyobb

¹⁶⁷ Budapest Műemlékei I. köt. 430.; CZAGÁNY 1966. 174.p.

¹⁶⁸ Az épület új, eklektikus köntösének leírásával ismereteim szerint publikáció eddig nem foglalkozott, ezt a rendelkezésre álló fotóanyag alapján tettem meg.

¹⁶⁹ SIKLÓSSY 1931.389–390.p.; LECHNER 1924. 243.p. 499.kép felirata szerint már 1887-ben elbontották!

*A Zeughaus kapuja az északi, Szent György téri homlokzaton, 1890-es évek.
Fénykép, Goszleth István felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

építkezés zajlott a téren, amelynek befejezése után jó fél évszázadra rögzült a helyszín architektonikus környezete.

A királyi palota 1890-es években elkezdődött átépítési, bővítési folyamata a századfordulóra elérte a Szent György tér déli szélét.¹⁷⁰ Ennek következtében megváltozott a Zeughaus funkciója: fegyvertárból előbb konyha és a szolgáló személyzet szállása lett, majd a palotaépítési bizottság irodájává alakult át. Az épületet a bizottság később megvásárolta a katonai kincstártól, és 1897–1901 között teljesen elbontatta, mivel helyére – részben – a királyi palota két új, Hauszmann Alajos tervezte szárnyának kellett felépülnie. (A Zeughaus elbontása már a korábbi

¹⁷⁰ A palota építkezésének menete legutóbb röviden összefoglalva: MAGYAR 2000. 48–5p.

A Zeughaus udvara, 1901 előtt.

Fénykép, Klösz György felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.

időkben, a városrendezési tervpályázatok kapcsán felmerült.)¹⁷¹ A barokk épület bontásával együtt eltűntek az abba belefoglalt egyetlen középkori építmény, a kaputorony/Friss-palota felmenő falai.¹⁷²

A tér déli szélén felépült új, téglalap alaprajzú, közepén udvart magába foglaló északi palotaszárny (amely nagyjából a mai „A” épületnek felel meg), a Zeughaus alapterületének kevesebb, mint egynegyedét tette ki, csak az északnyugati részét foglalta el. Az egykori Zeughaus északkeleti és keleti részén – kapcsolódva a korábbi keleti, teraszjellegű kerthez – reprezentatív kertet alakítottak ki, mely azonban az észak-déli lejtési viszonyok miatt a térhez képest jóval mélyebben, süllyesztett szinten helyezkedett el. Északról, a tér felől az új északi palotaszárny északkeleti sarka és a keleti várlejtő között húzott neobarokk stílusú, kettős kőoszlopokkal tagolt, mívés kovácsoltvas kerítés határolta, amelynek középpontjában díszes kiképzésű, kőkeretezésű kaput nyitottak. A kerítést keleti végénél masszív kőpillér zárta le, tetején a Donáth Gyula által készített hatalmas bronz Turul-szoborral (1905). Mivel a kerítés és a kapu a tér szintjére került, az összeköttetést a mélyebb szinten lévő kert felé kétkarú, szimmetrikus elrendezésű lépcsővel oldották meg úgy, hogy a kerítés, az azt alátámasztó támfal és a lépcső igen dekoratív építészeti egységet alkotott.¹⁷³

¹⁷¹ BÁNRÉVY 1933. 136–137.; Budapest Műemlékei I. köt. 587p.; CZAGÁNY 1966. 41., 44–45.p.; FARBAKY 2001. 241–245. p.

¹⁷² A bontást a kaputorony pincéinek szintjén fényképen is megörökítették. Az ismeretlen által készített fotó(k) egy példánya a BTM Kiscelli Múzeumában található (BTM ltsz.: 16.961.1.)

¹⁷³ HAUSZMANN é.n.(1912) 53.p.; CZAGÁNY 1966. 62.p.

*Földmunkák a lebontott Zeughaus helyén, háttérben a Teleki-palota, 1901 körül.
Fénykép, ismeretlen felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

Az északi palotaszárny, mint láttuk, a korábbi épülethez képest kisebb léptékben készült, sajátos funkcióval és sajátos építészeti megoldással. Szerepe fogadó, átvezető jellegű volt a tőle délre felépült másik új, reprezentációs szárny (a mai „B” épület) felé. E funkció építészeti elhelyezésének nehézségét az erős észak-déli lejtésű terepviszonyok okozták: ami a Szent György tér felől az épület földszintje volt, az a palotaudvar felől emeletként jelentkezett. Így a tér felé az építmény egyemeletesnek látszott, ténylegesen azonban kétemeletes volt. Hauszmann Alajos, a palota tervezője ezt a kérdést úgy oldotta meg, hogy a tér felől érkező fő forgalmat a hossz tengely mentén keresztülvezette az épületen, s eközben a Szent György téri főkapu szintjétől a középső zártudvar, illetve rámpa közbeiktatásával vezette le azt a palotaudvar szintjén nyitott déli kapuig. Így a felső kapun behajtva, illetve belépve – lépcső igénybevétele nélkül – kelet felé rögtön a piano nobile volt elérhető, s egy dekoratív előcsarnokon, valamint három másik reprezentatív termen keresztülhaladva lehetett átjutni a délebbi szárnyban elhelyezkedő bálterembe. A felül behajtó kocsik az alsó kapun távozva közvetlenül ráfordulhattak az új palotaszárny nyugati homlokzata és az istálló között változatlan formában

meghagyott útra, amely továbbra is a fő összeköttetést biztosította a Szent György tér felől egészen a palota belső, Oroszlános udvaráig.¹⁷⁴

Az északi palotaszárnynak a tér szempontjából meghatározó északi homlokzata kilenc tengelyes volt. A középső három tengelyben elhelyezett főkapu előtt négyoszlopos kolonnád állt, főpárkánya felett négy kis lizénával tagolt attikafallal. Az attika közepén Jankovics Gyula háromalakos Hungária-szoborkompozíciója állt. A háromtagú kapuzat két szélén egy-egy kisebb, egyszerű kivitelű, egyenes záródású gyalogkapu helyezkedett el. Fölöttük a második szinten kisebb körablakok nyíltak. A középső, kocsiforgalmat szolgáló kapunyílás íves volt, s a homlokzat mindkét szintjét átfogta. Lezárására egy Jungfer Gyula által kovácsolt kétszárnyú, dús díszítésű, neobarokk rácsos kapu szolgált.¹⁷⁵ A főhomlokzat két oldalán lévő három-három tengelyben viszonylag egyszerű, íves szemöldökű ablakok nyíltak: a földszinten (piano nobile!) magasabbak, balusztrados könyöklővel, az emeleten alacsonyabbak. Érdekes a két oldal tetőzetének kialakítása: a főpárkány felett végig balusztrád húzódott, amelynek két végét trófeák díszítették. Magát a tetőt e két oldalon egy-egy manzard-kupola zárta le. A tetőzet két végének ilyen formájú kiemelését az oldalhomlokzatok rizalitos kialakítása indokolta. (A keleti homlokzat – a déli összekötő nyaktaggal – tizenöt tengelyes volt, két végén igen enyhe kiülésű, három-három tengelyes rizalittal. A nyugati, rövidebb homlokzaton csak nyolc tengely kapott helyet, végein egy-egy két tengelyes, a keletieknél jóval erősebben előreálló rizalittal.)

A királyi palota bővítési munkái kapcsán még egy, a Szent György teret érintő változásról kell beszámolnunk. A palota századfordulós külső architektúrájának megfelelő új köntöst kapott a Királyi istálló épülete is.¹⁷⁶ A formára igazítás elsősorban a középső tömb homlokzatát érintette. Két szélső rizalitja hangsúlyosabb kiemelését kapott, amelyet kettős pilaszteres keretézéssel értek el. A közöttük levő részen egyrészt lecserélték az egy sorban elhelyezkedő, nagyméretű teremablakokat, s helyükre kisebb ablakokat nyitottak két szinten, másrészt az ablaktengelyek közötti, korábban sima falfelületeket fél oszlopokkal tagolták. Némi átépítés történt az épület keleti homlokzata előtt hosszan elnyúló terasznál is. Egészen új keretézést kaptak az ablakok. Az épület teljes hosszában attikát építettek a főpárkány fölé, amely a középső tömb és a főhomlokzat két végét lezáró rizalit felett díszesebb kiképzésű volt. A tetőzet is az új hangsúlyokat tükrözte: a főhomlokzat négy rizalitja fölé manzard-kupolák kerültek.¹⁷⁷

¹⁷⁴ HAUSZMANN é.n.(1912) 37–38.p. A palota korabeli térfűzési, megközelítési rendszere legjobban a földszinti és I. emeleti alaprajzokon (22–23.p.), illetve a képmellékletek között az első, A magyar királyi vár helyzetterve című színes ábrán látható, mely utóbbi a kertek elrendezésére nézve is a legjobb forrás. (Előbbiek újabb közlése: MAGYAR 2000. 52–53.p. 90–91. képek, utóbbi: ALFÖLDY 2000. 75.p.128. kép.) Lásd még: CZAGÁNY 1966. 75–76., 110–111.p.

¹⁷⁵ CZAGÁNY 1966. 61–62.p.; FARBAKY 2001. 255–256.p.; a kapu fotója: Hauszmann é.n.(1912) 30.p., CZAGÁNY 1966. 60.p. 68. kép

¹⁷⁶ HAUSZMANN é.n.(1912) 52.p. , kép: 49.p.; FARBAKY 2001. 258.p.

¹⁷⁷ Az átalakítások formája röviden említve: FARBAKY 2001. 259.p.

*Szent György utca Hübner József vendéglőjével, 1890-es évek.
Fénykép, Weinwurm Antal felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

A külső átalakítás mellett megváltoztatták az épületbelsőt is. Mivel a palota nyugati, alsóbb udvarán (Csikós udvar) új lovarda épült,¹⁷⁸ a korábban lovardaként is használt istállóépület földszintjét most már teljes hosszában istállónak tudták kialakítani, ez indokolta a középső lovardatömb ablakainak lecserélését.

A palota építkezéseinek lezárásával sok tekintetben máig hatóan rögzültek a térfalak, a következő negyven évben a környező épületekben már inkább csak funkcionális változások és belső átalakítások zajlottak. Az építészeti összkép változatlansága mellett a királyi palota, vagy – ahogy Hauszmannék nevezték – a Királyi Vár közvetlen szomszédságába került tér élete sokkal változatosabban, mozgalmasabban alakult.

1916. december 30-án a Szent György tér történetének mind ez idáig talán legrepresentatívabb eseménye zajlott le. A Ferenc József halála után e napon királlyá koronázott IV. Károly lóháton ülve itt végezte a koronázási ceremónia részeként a négy világtáj felé történő kardvágás, a téren külön e célra kialakított koronázási dombon. Ez a kisebb kerekded halom, melyet az ország egész területéről összehordott földből formáztak, a tér hossz tengelyében helyezkedett el, a Sándor-palota déli homlokzatának vonalától kissé délebbre. A négy égtáj irányából négy

¹⁷⁸ HAUSZMANN é.n.(1912) 52.p., kép: 50–51.p.; MAGYAR 2000. 54–55.p.; FARBAKY 2001. 259–260.p.

*Nézelődők a koronázási dombon, IV. Károly megkoronázásakor, 1916.
Fénykép, Müllner János felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

kis, balusztrádok közé fogott rámpa vezetett fel a tetejére. A domb rámpák közötti körcikk alakú oldalait gyeptégla fedte, közepükön kör alakú virágdísszel. Az előkészületek idején aggodalmat váltott ki, hogy a téli idő miatt a rámpák felülete csúszóssá válhat, és ezen a király lova megbotolhat. Szerencsére ez a kellemetlen esemény nem következett be, s a kardvágások annak rendje szerint megtörténtek: „A várpalota elé érve a menet résztvevői a domb köré sereglettek, melyre a király, a fején a szent koronával, felvágatott. A hófehér mén a domb tetején felágaskodott, miközben a király délnek és nyugatnak, északnak és keletnek fordulva egy-egy vágást tett kardjával annak jeléül, hogy az országot megvédi, bármely irányból is fenyegetné veszély. Erre a királyi aktusra, mely lovasteljesítménynek is csodálatos volt, minden oldalról szünni nem akaró, lelkes éljenzés harsant fel.”¹⁷⁹ Az ünnepi esemény Szent György téri dekorációs részét, beleértve a koronázási domb kialakítását, Kós Károly tervezte.¹⁸⁰

A palotának mint királyi rezidenciának a napjai ekkor azonban már meg voltak számlálva: 1918 januárjában a királyi pár még egyszer ellátogatott falai közé, további magyarországi tartózkodásuk során azonban előnyben részesítették

¹⁷⁹ HORTHY 1990. 95.p. Amennyire a korabeli filmfelvételekről megítélhető, Horthyt némiképp megcsalta az emlékezete: a ló ugyanis nem ágaskodott fel a kardvágások közben.

¹⁸⁰ F. DÓZSA 1996. 8–9.,12.,17.p. (utóbbi a kardvágásról)

*Tömeg a Honvédelmi Minisztérium előtt, 1918. november.
Fénykép, ismeretlen felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

gödöllői kastélyukat.¹⁸¹ A király hivatalos minőségében utoljára 1918. október 24-én tartózkodott Budán.¹⁸² (Ezt azonban három évvel később még egy félhivatalosra sikeredett látogatás követte.) A palota ettől azonban még a hatalom szimbóluma maradt, másnap az egyetemi ifjúság ide vonult demonstrálni. A tüntetők békésen és gyakorlatilag akadálytalanul bejutottak az épületbe, azonban kifelé jövet a karhatalom az Oroszlános udvaron brutálisan szétverte őket.¹⁸³

Szinte pontosan két évvel a királykoronázási ceremónia után, 1918. december 12-én – tehát az őszirózsás forradalom nyomán kikiáltott köztársaság idején – kevésbé fényes felvonulás színtere volt a Szent György tér és környéke. A fővárosban állomásozó két

¹⁸¹ HOLLÓ 2000. 31.p. Eszerint a látogatásra január 25-én került sor. Sajnos a királyi palotában tett új-/modern kori uralkodói látogatások időrendje a mai napig nincs összeállítva, illetve nem tudok a korra vonatkozó királyi itinerárium létezéséről sem. Az adatok csak szórványosan álltak rendelkezésemre.

¹⁸² Vörös Károly szerint a Debrecenből visszatérő IV. Károly király október 24-én még Budán – vélhetőleg a Várban (!?) – folytatott tárgyalásokat az olasz fronton kialakult válságus helyzetről. VÖRÖS 1978. 759.p. Erre azonban más adatot nem találtam!

¹⁸³ VÖRÖS 1978. 759–760.p.; KÁROLYI 1977. 140–141.p. Ő ugyan az eseményt október 24-re teszi. Itt köszönöm meg Erdei Gyöngyi szíves segítségét, aki a Károlyi- és Harrer-féle adatokra felhívta figyelmemet.

gyalogezerd – mintegy 7–8 ezer fő – tüzér egységekkel megerősítve a Várba vonult a Miniszterelnökség elé, és fegyvereit a Honvédelmi Minisztérium épületére irányítva követelte Bartha Albert honvédelmi miniszter eltávolítását a kormányból. Miután Károlyi Mihály miniszterelnök szöveget intézett hozzájuk és a követelést elfogadták, az egységek rendben, fegyverhasználat nélkül elvonultak körleteikbe.¹⁸⁴

A forradalmak alatt a királyi palota nevét Nemzeti Palotára változtatták, akkori szerepéről keveset tudunk. Károlyi egy elejtett megjegyzéséből tudjuk, hogy itt volt a hivatala, s a palotát nagy valószínűséggel a köztársasági elnöki megbízása (1919. január 11.) alapján foglalta el. 1919. március 21-én itt értesült lemondásáról, illetve arról, hogy átadta a hatalmat a magyar munkásosztálynak.¹⁸⁵

A tanácsköztársaság bukása után a palota egyes részeiben az Antant Katonai Missziójának irodái működtek, s tulajdonképpen ez mentette meg attól, hogy a Budapestet megszálló román csapatok kifosszák. A rend fenntartása végett azonban egy századnyi román katonaság szállta meg a királyi istálló épületét.¹⁸⁶

Újból rezidenciális szerepet csak 1920. április elsejétől, Horthy Miklós kormányzó beköltözésétől kapott. Horthy ezt így indokolta: „A kormány felkért, hogy a királyi várpalotában lakjam. El kellett ismernem ennek a kívánságnak az indokait, mert a kormányzó kabinetirodája és katonai irodája, melyek a nagy ügyfélforgalmat lebonyolították, úgyszintén a testőrség ... igen sok helyiséget igényelt.”¹⁸⁷ (A kormányzó nem a régi királyi lakosztályt, hanem a századfordulós krisztinavárosi szárnyat, a mai „F” épületet lakta.)¹⁸⁸ A palota nevében nem változott, továbbra is Királyi Vár maradt, bár leggyakrabban csak „a Vár”-ként emlegették.

A királyi palotával ellentétben a Szent György tér a Habsburg-család nádori ága révén megőrizte rezidenciális szerepét: József főherceg és családja egészen 1944-ig a számára átalakított palotában lakott. Az 1902 óta katonáskodó, az első világháború alatt fontos parancsnoki pozícióban lévő főherceg 1918-ban és 1919-ben rövid időre kétszer is a király után legmagasabb közjogi tisztséget töltötte be. 1918. október 27–31. között homo regiusként (királyi emberként, azaz a király személyes megbízottjaként) ténykedett. Tisztségével élve október 29-én ő nevezte ki gróf Hadik Jánost miniszterelnökké. Miután azonban az öszirózsás forradalom miatt a kormányalakítás nem történhetett meg, a népakaratnak megfelelően október 31-én gróf Károlyi Mihályt tette meg miniszterelnöknek,¹⁸⁹ kora reggel, a főhercegi

¹⁸⁴ BORSÁNYI 1988. 168–169.p.; MT 8. 143–144.p.; KENDE 1979. 88–89.p. Bartha leváltása azonban ekkorra már megtörtént!

¹⁸⁵ KÁROLYI 1977. 201.p. Ezt a korszakot a királyi palota két világháború közötti történetével foglalkozó legújabb munka is csak nagyon érintőlegesen említi. UJVÁRY 2001. 106–107.p.

¹⁸⁶ Az amerikaiak Harry Hill Bandholtz tábornok vezetésével 1919. augusztus 11-én foglalták le a palota egy részét irodának, ténylegesen augusztus 16-án költöztek be. Őket követték a britek, majd az olaszok, illetve a franciák. BANDHOLTZ 1993. 27–29., 32.p. A palotába való bevonulást megkísérlő román katonaságról: 75–76.p., az istállót megszálló egységről: 85–86.p.

¹⁸⁷ HORTHY 1990. 140.p.

¹⁸⁸ Uo., illetve UJVÁRY 2001.108.p.

¹⁸⁹ Habsburg József Ágost főherceg életútjára általában HL 191–192.p., Az események menetéről (október 27.,29.,31.) MTK III. 840.,842. p.

A Sándor-palota nyugati homlokzata.

Fénykép, Erdélyi Mór felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.

palotában. Károlyi kormánya még aznap a főherceg kezébe tette le a királynak szóló esküt, és délután a Sándor-palotában sor került az első kormányülésre. Másnap a király feloldotta a kormányt a neki tett eskü alól.¹⁹⁰ (Alig egy hónap múlva, november 2-án viszont a főherceg és fia, József Ferenc tették le az esküt a Nemzeti Tanácsra, majd november 16-án a köztársaságra.)¹⁹¹

A főherceg a forradalmak alatt vidéki birtokára, Alcsútra vonult vissza.¹⁹² A tanácsköztársaság megalakulása után – távollétében – a palotájában kezdte el működését a Vörös Őrség 1919. március 29-én.¹⁹³ (A „dicsőséges 133 nap” alatt a palota bútorainak egy részét ellopták.)¹⁹⁴ Habsburg József a tanácsköztársaság bukását követően, az (ellen)forradalmi szervezkedést folytató Friedrich István gyáros és köre hívására visszatért, és 1919. augusztus 7-én kormányzónak nyilváníttotta magát, majd

¹⁹⁰ KÁROLYI 1977. 150–151., 155., 161–162.p., a felmentésről: 166–168.p.; HARRER 1968.336., 353.p.

¹⁹¹ HARRER 1968. 353.p.

¹⁹² HL 192.p.

¹⁹³ GERELYES 89–108.p., (a szóban forgó adat: 89. p.).

¹⁹⁴ BANDHOLTZ 1993. 135. (1919. november 5.): „Ma délben ... felkerestem saját palotájában régi barátomat, a főherceget. Az épület eredetileg csodálatos építmény volt, s szerkezetét tekintve ma is az. A bolsevisták azonban alaposan kirámolták, szemmel láthatólag már nincsen korábbi csodálatos állapotában.”

Friedrichet ideiglenes kormány megalakításával bízta meg. Augusztus 15-én Horthy Miklós fővezér – Friedrich jelenlétében – az ő kezébe tette le az esküt. (Ugyanekkor megalakult a végleges Friedrich-kormány is). József főherceg augusztus 23-án lemondott a kormányzóságról,¹⁹⁵ közéleti szereplése 1927-től felsőházi tagságára, valamint tudományos akadémiai elnökségére korlátozódott. Ez utóbbi tisztségre többször megválasztották (1936–1944).¹⁹⁶

Friedrich önjelölt, puccs-szerű hatalomra lépésének egyik legfontosabb mozzanata éppen a Sándor-palotában történt. A még csak néhány napja alakult szakszervezeti Peidl-kormány (amelynek a hatalmat a tanácskormány adta át) augusztus 6-án délután a miniszterelnökségen ülésezett, amikor „... megjelenik Balla István kebelbeli miniszteri osztálytanácsos s jelenti, hogy a rendőrség és katonaság megszállta a miniszterelnökség épületét, a kapukat lezáratta, s parancsot adott ki, hogy senki az épületet el nem hagyhatja.” Az „egyesült forradalmi pártok nevében” felvonuló különítmény hosszas rábeszélése után a miniszterelnök kijelenti, „hogy lemondását csupán az erőszaknak engedve, kényszerhelyzetben adja be ...”, amihez a jelenlévő miniszterek csatlakoztak. A kormány tagjai ezután a Sándor-palotában átmenetileg védő- (gyakorlatilag házi-) őrizetbe kerültek.¹⁹⁷

A történelem október 18-án csaknem megismételte önmagát. Ekkor a korábbi miniszterelnök letartóztatását elrendelő Friedrichet akarta őrizetbe venni a fővárost megszálló román csapatok parancsnoksága. Az épület őrseit átmenetileg személyesen egy amerikai tábornok, Bandholtz, az Antant Katonai Misszió amerikai vezetője és szűkebb stábjá látta el, megakadályozva Friedrich kormányfő letartóztatását.¹⁹⁸

1921. március 27-én rövid időre különös látogatója volt a Sándor-palotának. Kísérőivel átmenetileg ide tért be az ausztriai „kvázi” száműzetésből visszatérni szándékozó, trónjától megfosztott IV. Károly. Innen sétált át honvédtiszti egyenruhába öltözve a királyi palotába Horthy kormányzóhoz, hogy rávegye a hatalom visszaadására. Horthynak azonban sikerült erről lebeszélnie a királyt, aki a Szent György téren gépkocsiba ült és visszautazott Szombathelyre.¹⁹⁹ Ekkor látta utoljára királyi kardvágásainak egykori színterét.

A két világháború közötti időszakban a Szent György tér és környéke, mint a miniszterelnök lakóhelye és egyben felvezető tér, a kormányzói rezidencia felé számos fényes esemény helyszínéül szolgált. A nagy tömegeket vonzó Szent István-napi díszes Szent Jobb körmenetek, melyek a palotából indultak, évente érintették.

¹⁹⁵ Eseménytörténet: MTK III. 865–867.p.; HORTHY 1990. 126–127.p.

¹⁹⁶ HL 192.p., ez azonban csak az Akadémia tiszteletbeli tagságáról tesz említést, az elnöki funkcióról nem. Erről NIEDERHAUSER 2001.7.sz.22.p. Utolsó, dicsőségesnek aligha nevezhető politikai szereplésére akkor került sor, amikor 1944. november 4-én fiával, József Ferencsel részt vett Szálasi Ferenc nemzetvezetői eskütételén (MT 8. 1192; erről a HL diszkréten nem tesz említést!). Lásd még 200. jegyzet.

¹⁹⁷ KARSAY 1963. 18–20.p. idézve az ekkor készült minisztertanácsi jegyzőkönyvet; HARRER 1968. 431.p.

¹⁹⁸ BANDHOLTZ 1993. 114.p.

¹⁹⁹ HORTHY 1990. 146–152.p.

*A miniszterelnökségi (Sándor-) palota gobelinterme, 1899.
Fénykép, Klösz György felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtára.*

*A miniszterelnökségi (Sándor-) palota miniszteri városhobája, 1899.
Fénykép, Klösz György felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtára.*

*A Pesti Hírlap Utazási Iroda turistacsoportja a Honvédügyi Minisztérium előtt, 1932.
Fénykép, Gárdonyi testvérek felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

Kimagasló eseménynek számított, amikor a főhercegi palotában szállt meg 1938 májusában az Eucharisztikus Kongresszusra érkező pápai legátus, Eugenio Pacelli bíboros államtitkár, akit később XII. Pius néven pápává koronáztak.²⁰⁰ A legátust a királyi palotában Horthy Miklós is vendégül látta.²⁰¹

A tér azonban az ilyen ünnepélyes alkalmaktól eltekintve is egyre nagyobb forgalmat vonzott. Meglepő látni a két világháború közötti fotókon a palota előtti térrészt taxikkal és buszokkal, amit nyilván a turistaforgalommal magyarázhatunk. Nem szabad elfelejteni, hogy a királyi palota jelentős része a közönség által ekkor már látogatható volt!

A két világháború között a tér épületein egyébként alig történt változás. Említésre méltó renoválási, belső felújítási munkák a Sándor-palotában zajlottak két ízben, Hikisch Rezső építész vezetésével, a termék egy része neoempire köntöst kapott.²⁰²

Kiseb funkcionális változások történtek a tér keleti oldalán. Az egykori Főhadparancsnokság helyét a Vezérkari Főnökség vette át a karmelita kolostor épületében, a Hadmérnökkari Igazgatóság helyére a Tábori Püspökség került.²⁰³

²⁰⁰ GERGELY 1988. 120–121.p. A legátus valószínűleg azért a főhercegnél szállt meg, mert Horthyval ellentétben ő katolikus vallású volt.

²⁰¹ HORTHY 1990. 205–206.p.; GERGELY 1988. 121.p.

²⁰² CZAGÁNY 1966. 159.p.

²⁰³ A Tábori Püspökségről: Budapest Műemlékei I. köt. 580.p., a Vezérkari Főnökség idetelepülésére vonatkozó adatot külön nem találtam.

*Szent Jobb körmenet a Várban, 1938. augusztus 20.
Fénykép, ismeretlen felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

*A Színház utca a Várszínházzal és a Hadtestparancsnokság épületével, 1890-es évek.
Fénykép, Klösz György felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

*Külföldi turisták a miniszterelnökségi (Sándor-) palota előtt, 1935.
Fénykép, Schöffler fotószalon felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

A Várszínház épületében utoljára 1924-ben tartottak színi előadásokat, mert a nézőtér rozoga és tűzveszélyes állapota miatt működését betiltották. Ezután – mint egykor, a templom színházzá alakítása előtt – ismét katonai raktár lett. 1943-ban tűzvédelmi okból a zsinórpaddás és a nézőtér berendezését teljesen elbontották.²⁰⁴

1932-ben a Szent György utca északi, Fehérvári-kapu felé kiszélesedő végénél felállították Kisfaludi Stróbl Zsigmond ma is álló Mária Terézia korabeli huszár című bronzszobrát, amely a Svájcban élő Serényi Richárd adományaként készült el. Talapzatát Walder Richárd tervezte.²⁰⁵

A második világháború kitörése után a miniszterelnöki (Sándor-) palotában történetének legsötétebb eseményei zajlottak le. 1941. április 2-áról 3-ára virradó éjjel itt lett öngyilkos gróf Teleki Pál miniszterelnök, személyes tiltakozásul az ellen, hogy Magyarország részt vesz Jugoszlávia német lerohanásában.²⁰⁶

Három évvel később, Magyarország 1944. március 19-i német megszállása során az akkori magyar miniszterelnököt az a veszély fenyegette, hogy a saját palotájában tartóztatják le. „...Kállay és családja csak úgy kerülhette ki elfogatását, hogy a török időkből származó földalatti folyosókon átmenekült hozzánk a várpalotába, s innen

²⁰⁴ CLAUDERNÉ 1943. 175.p.

²⁰⁵ LIBER é.n. 425.p.

²⁰⁶ KARSAY 1963. 448–450.p.; HORTHY 1990. 243–244.p.

aztán őt magát a török követ vitte el kocsiján követségére.” – írja később Horthy,²⁰⁷ aki az események megtörténtekor még nem sejtette, hogy alig hét hónap múlva maga is hasonló helyzetbe kerül.

A háborúból történő 1944. október 15-i kiugrási kísérletkor Budapesten néhány óra alatt a Szent György térre és a királyi palotára zsugorodott a kormányzó hatalmi bázisa. Horthy ezt mérlegelve aligha dönthetett másként, minthogy másnap hajnalban utasítást adjon testőrségének: az ostromhoz készülődő német csapatokkal szemben ne tanúsítsanak ellenállást. A Sándor-palotában október 15-éről 16-ra virradó éjszakán a minisztereivel tárgyaló Lakatos miniszterelnök volt az, aki – Horthy két közvetlen alárendeltjének, a katonai- és kabinetiroda-vezetőnek kérésére – felvette a kapcsolatot a német követséggel „a kormányzónak és családjának a német birodalom védelme alá helyezésétől”. Horthy, akit október 16-án kora reggeltől az SS vári parancsnoksági épületében gyakorlatilag fogva tartottak, aznap délután katonai őrizet alatt rövid időre visszatérhetett a palotába személyes holmijaiért, és láthatta az épület kifosztását. Lakosztálya fürdőszobájában került sor utolsó hivatali döntésére: engedve a zsarolásnak lemondott a kormányzóságról, és egyben miniszterelnöknek nevezte ki a nyilas vezető Szálasi Ferencet.²⁰⁸

A hatalomátvétel után Beregfy (Berger) Károly honvédelmi miniszter a Szent György téren eskette fel a katonai vezetés jelenlévő tagjait a nyilas kormányra.²⁰⁹ Az 1944. november 4-én nemzetvezetőnek kinevezett Szálasi is a téren fogadta a testőr-díszszázad tisztelgését.²¹⁰ A Sándor-palota új lakója azonban csak másfél hónapig örülhetett előkelő rezidenciájának, mert a szovjet csapatok gyors előrenyomulása miatt december 1-én kormányával Sopronba tette át székhelyét.²¹¹

Budapest 1944 karácsonyától 1945. február 13-ig tartó ostroma során a Vár és benne a Szent György tér sem kerülhette el sorsát. A királyi palota és a tér rendkívül masszív épületei mintegy kínálták magukat az „utolsó bástya”-szerepre, így nem csoda, hogy a környék valamennyi épülete erősen megsérült. Leginkább a Sándor-palota sínylette meg az ostrom pusztítását, déli részén az emeletet lebombázták, a nyugati homlokzat kaputól délre eső részén egyetlen hatalmas bombatölcser tátongott.²¹²

²⁰⁷ HORTHY 1990. 287.p. Horthy nem egészen pontos, ugyanis Kállay azon az alagúton hagyta el a Sándor-palotát, amelyet a kormányzó utasítására újonnan építettek ki még a második világháború kezdetekor, összekötendő a vári fő vezetési pontokat: a királyi palotát, a miniszterelnökséget, a Honvédelmi Minisztériumot, a Vezérkari Főnökséget és a Külügyminisztériumot.

²⁰⁸ HORTHY 1990. 303–315.p.

²⁰⁹ Sajnos e közzismert eseményre vonatkozóan nem sikerült írott forrást találnom.

²¹⁰ Az eseményről készült fénykép a sajtóban is megjelent. Pl. Képes Vasárnap 1944. november 7. Erre a képre Kókay György volt szíves felhívni a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm!

²¹¹ MTK III. 999.p. Szálasi egy darabig valószínűleg a királyi palotában is rezideált, illetve rezideálhatott, ugyanis mint nemzetvezető, azaz tulajdonképpen államfő, joggal lakhatott a palotában. A nemzetvezetőnek a Szent Koronára tett esküjére a királyi palota márványtermében (valószínűleg a bálteremben) került sor. Minden valószínűség szerint ez volt a palota falai között az utolsó „ünnepélyes” esemény, amelyen mellesleg József főherceg és fia, József Ferenc is részt vett. MT 8. 1192.p.

²¹² CZAGÁNY 1966. 162.p.

A romos Szent György tér, 1945.

Fénykép, Kunszl János felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.

A romba dőlt épület furcsa hangulatát egy szovjet haditudósító pillanatképe érzékletes formában örökítette meg: „A miniszterelnöki palota dísztermében kitüntetések moarészalagjainak szétesett gombolyagjai, némelyik majdnem egy kilométer hosszan tekereg, szerpentinként övezve a bútorok roncsait. A kiégett ablakokban sárga-kék és piros szegélyű világoszöld szalagok lobognak a szélben az udvar fölött. Érdemrendek tízezeire akarták szétvagdalni őket. ... Láttam a lövedékektől szétzúzott mellvéd omladékait, a miniszterelnök ebédlőjét, azután pedig a viszonylag kevésbé sérült könyvtárat is. A miniszterelnöki palota mellől egyenesen a felrobbantott Lánchídra néz le egy kis acélbunker, géppuska-tüzelőállás, ahonnan a hidat hosszirányban lőtték.”²¹³

Az 1850-től 1945-ig eltelt 95 év alatt a Szent György tér és környékének szerepe a korábbiakhoz képest teljesen átalakult. A változás két, egymást követő, egyben egymást kiegészítő szakaszra osztható.

Az első időszak a felsőszintű állami vezetés, a Helytartóság átmeneti megjelenésével kezdődött (Albrecht főherceg, kormányzó lakóhelye a Sándor-palotában, illetve hivatala a Teleki-palotában). Ezt – rövid kihagyást követően – a miniszterelnök folyamatos rezidenciális és hivatali jelenléte váltotta fel, s a tér egészen 1944-ig a politika színterévé vált. Eközben fizikai értelemben is lépésről-lépésre nagyobb teret nyert a helyszínen már régebben jelenlévő katonai felső vezetés (Honvédelmi Főparancsnokság a Teleki-palotában, majd az új Honvédelmi Minisztérium és a Honvéd Főparancsnokság épülete). Ezzel párhuzamosan a királyi palota szerepe is fokozatosan felértékelődött, helytartói lakóhelyből kedvelt – ha nem is túl gyakran

²¹³ LUKNYICKIJ 1980. 194.p.

látogatott – uralkodói rezidencia lett, amelynek reprezentációs és funkcionális igényei fokozatosan szétszakították a korábbi térbeli kereteket (az északi zárófal lebontása, a Királyi istálló és lovarda bővítése, a Zeughaus lebontása, új palotaszárnyak építése). Mindezek mellett a korszak vége felé a tér még erősebb rezidenciális- reprezentációs jelleget nyert az által, hogy az uralkodócsaláddal rokon Habsburg József Ágost főherceg itt telepedett le. Ez a civil jelleg a körülmények hatására politikai színezetűvé vált (a főherceg 1918–1919-es ténykedése).

A korábban békés, poros hangulatú Szent György tér fél évszázad alatt az ország egyik legfontosabb hatalmi gócpontjává vált, miközben teljesen megszűnt a korábban meghatározó direkt katonai jelleg (a laktanyák és a fegyvertár), eltűntek a polgári élet rekvizitumai (a lakóházak, a vízmű, az evangélikus templom az iskolával – kivéve a színházat!) és a főnemesi rezidenciák.

A második szakasz jellemzője a térnek hatalmi központtá alakulása. A döntő változást tulajdonképpen egyetlen mozzanatként tulajdoníthatjuk: amikor a királyi palota kormányzói lakóhellyé és hivattalává vált. Hozzá kell azonban tennünk, a kormányzói és kormányzati hatalom lokális koncentrációja a Várnegyed és környéke egészében is szembeűnő: a szóban forgó helyszín tőszomszédságában, a Dísz tér 1–2. szám alatt működött a Külügyminisztérium, a Szentháromság téren a Pénzügyminisztérium, az Űri utca–Országház utca közötti tömbben a Belügyminisztérium, a Várhegy lábánál, a Clark Ádám téren a Kereskedelemügyi, mellette az Iparügyi Minisztérium. – Igaz, a külügyi tárca kivételével a többi már a Monarchia idején is ezen a helyen működött. A Szent György tér politikai, hatalmi centrummá válása azonban szükségképpen magában viselte végzetét is. Ez nem annyira az amúgy is elkerülhetetlen háborús pusztulására értendő, hanem az 1945 utáni hatalomváltás következtében előállt tökéletes presztízs vesztesre, amely helyszínünk sorsát napjainkig meghatározza.

A Szent György tér 1945-től napjainkig

A Szent György tér további sorsa sokáig összekapcsolódni látszott a királyi palotáéval. Már közvetlenül a romeltakarítások megkezdése után felmerült, hogy a palota ismét politikai szerepet kapjon: „Legalkalmasabb székhelye a mindenkori államfőnek, illetve a legfőbb kormányzati szervnek.” Ugyanekkor más lehetőség is felvetődött: „Nagy méreténél fogva rendeltetésében megosztható, s az északi épületrészek, de különösen a Krisztinavárosi szárny, kulturális intézmények, esetleg hivatalok elhelyezésére szolgálhatnak.”²¹⁴ 1949-től 1956-ig az előbbi megoldás nyert elfogadást,²¹⁵ sőt az új politikai központnak 1954-re már el is kellett volna készülni,²¹⁶ sőt a palotaegyüttes még a korábnál is jobban elkülönült volna az északabbi területtől. Az első tervváltozat szerint a palotát védőárok vágta volna el a nagyjából az északi zárófal vonalában húzódó Szent György tértől. Ennek

²¹⁴ Fischer Józsefnek, az FKT elnökének előterjesztése, 1945. december 14. Közli: KÓKAY 2001. 323–324.p.

²¹⁵ KOLLÁNYI 1990. 58–59.p.; PRAKFAI 2001. 348.p.

²¹⁶ Az 1952. évi dokumentumokat közli: KÓKAY 2001. 325–326. p.

megfelelően az istállót és a mai „A” épület egy részét elbontották volna.²¹⁷ Ez a terv – az alapelképzelés változatlansága mellett – 1955-ig háromszor módosult.²¹⁸ Az egyik későbbi variáció szerint az árok helyett már csak egy – nagyjából a régi kapu helyén, illetve attól kissé nyugatra emelt – kapuépítmény („G” szárny) választotta volna el az együttest a tértől, amelyet nyugatról az istálló északi tömbje helyén kialakított őrségi laktanya („H” és „J” szárny) vigyázott volna, mellette nagyméretű garázzsal („K” szárny).²¹⁹ Szerencsére mindezekből semmi nem valósult meg! Az építkezés 1954–1955-re gazdasági okok miatt gyakorlatilag ellehetetlenült.

1956-ban már a korábbihoz képest más, kulturális és tudományos felhasználásra vonatkozó elképzelések is felmerültek.²²⁰ A királyi palota egészének helyreállítása szempontjából meghatározó jelentőségű volt, hogy egy 1946-os kisebb szondázás után 1948 őszén elkezdődött az együttes régészeti kutatása,²²¹ ez azonban a palota északi részét még nem érintette.

A tér és környékének építészeti összképében csak kisebb változások történtek. A romeltakarítások során általában csak egyes épületrészeket – pl. a Sándor-palota második emeletét a keleti oldalon, és a teraszt²²² – bontották el. Kivétel ez alól a Tábori püspökség (a korábbi mérnökhar – Dísz tér 18.) barokk eredetű épülete, melyet 1951-ben teljesen lebontottak.²²³ A hely presztízst jelzi, hogy a Teleki-palota romos épületében 1953-ban munkásétkezőt és iparitanuló-otthont rendeztek be, utóbb laktanyának használták a vári katonai őrség céljára.²²⁴

A romeltakarítást követő állagmegóvási, helyreállítási munkák komolyabb formát csak a Sándor-palota esetében öltöttek. Itt – az elbontott második emelet és a terasz kivételével – 1955–1956-ban megtörtént a leomlott homlokzatok és boltzatok újjáépítése, az épület lefedése.²²⁵ Akkor még senki sem sejtette, hogy ezt jó harminc évig semmilyen egyéb munka nem követi. Különösen azért nem, mert 1957–1960-ban fokozatosan megváltozott az elképzelés a királyi palota további hasznosításáról, és ez a Sándor-palotára és egyben a tér többi részének sorsára nézve pozitív változást ígért.²²⁶

²¹⁷ KOLLÁNYI 1990. 59.p.54. ábra

²¹⁸ Uo. 60–69.p.

²¹⁹ A tervvázlatot közli: KÓKAY 2001. 326.p. Leírása A Budai Palota helyreállításának területfelhasználása címmel uo.327–328.p.

²²⁰ PRAKFAV 2001. 348–349.p.

²²¹ GEREVICH 1966. 9–10.p.

²²² CZAGÁNY 1966. 162. p.

²²³ Budapest Műemlékei I. köt. 580.p.

²²⁴ CZAGÁNY 1966. 174.p. Az akkori ásatásokban résztvevő kollégák szóbeli közlése alapján tudom, hogy az építkezéseken foglyokat dolgoztattak. Ezért, és vélhetőleg a kormányzati központ építése miatt lehetett szükség a katonai őrségre.

²²⁵ Uo. 162.p.

²²⁶ Uo. 46–47.p.; KOLLÁNYI 1990. 70–88.p.; PRAKFAV 2001. 349–350.p. Érdekes, hogy még a röviddel korábban, 1956-ban tartott lakossági fórumon nyilatkozó civilek többsége is a kormányzati központ megvalósítása mellett foglalt állást, holott ekkor ennek az álláspontnak a képviselője már nem volt kötelező. lásd: „Hozzászólások (az) 1956. augusztus 16-án a KGMTI kultúrtermében a >>Vár újjáépítésének tervei<< címmel megtartott ankéthoz”. Közli PRAKFAV 2001. 3. melléklet, 355–358. p.

A budai vár északnyugat felől.

A végső döntés szerint „A Palotát és környékét a főváros egyik művelődési központjává kell kiképezni.” A számunkra érdekes „A” épületet és a Sándor-palotát a Legújabbkori Történeti Múzeumnak kellett, illetve kellett volna megkapnia. A Várszínházban a Budai Kamaraszínház, az egykori Karmelita kolostorban a Magyar Tudományos Akadémia intézetei, a Honvédelmi Minisztérium épületében a Néprajzi Múzeum, a Teleki-palotában a Kiadói Főigazgatóság, valamint nyomda- és könyvtörténeti múzeum nyert volna elhelyezést.²²⁷ Mindezekből azonban kevés valósult meg, az is csak mintegy másfél évtized múlva.

Az „A” épület (át)építése már 1959–1960-ban megindult, az építkezést – a tervezést kezdetektől irányító Janáky István helyett már Hidasi Lajos főépítész vezette,²²⁸ az „A” épület kialakítása fő vonalaiban azonban még Janáky elképzelései alapján történt, s ennek során e palotaszárny nagy mértékben átalakult. Megváltozott az alapterülete, mert az eredetileg téglalap alaprajzú épületet nyugati irányból megtoldva megközelítőleg négyzetesre bővítették, a szélesség egyezik a mai északi és déli homlokzat nyugati oldalán kialakított rizalitokkal.

A palotaszárny eredeti, alárendelt felvezető-kiszolgáló feladatát elveszítve teljesen önálló szerepet kapott, s ezzel együtt megközelítése is átalakult. Az északi kapu megszűnt, a déli – immár főbejárat – korábbi helyéről átkerült a kibővített déli

²²⁷ Az idézetet is tartalmazó, 1959. december 30-i keltezésű A Gazdasági Bizottság 10.327/1959.sz. határozata a budai volt királyi Palota rendeltetéséről című sorsdöntő dokumentumot közli: KÓKAY 2001. 341–342. p.

²²⁸ CZAGÁNY 1966. 46–47.p.; KOLLÁNYI 1990. 72.p.

homlokzat nyugati végébe, az új rizalit középtengelyébe. A gazdasági bejárat az „A” és „B” szárnyat összekötő nyaktagban nyugat felé nyílt meg.

Mindezek a változások egyúttal a homlokzatok alapos átalakítását is maguk után vonták. A keleti, dunai homlokzat még többé-kevésbé változatlan maradt, az északi homlokzat – vagyis a déli térfal – viszont generális átépítésen esett át. Mivel az északi főbejárat megszűnt, a közepén elhelyezett oszlopos kapuépítményt a felette lévő szoborcsoporttal együtt elbontották, helyére mindkét szinten ablakok kerültek. A nyugati irányú, egy traktusnyi bővítés következtében az eredetileg kilenc tengelyes északi homlokzat most megnyúlt, tizenkét tengelyesre módosult (3–6–3-as ritmusban), a két szélén enyhe kiülésű rizalittal. A tető formája – a palota egészének megfelelően – sokkal egyszerűbb lett, és lebontották a sarkokról a trófeadiszeket is, megmaradt viszont a főpárkány fölött, a tető peremén végigfutó balusztrád. A nyugati bővítmény új homlokzata megőrizte az eredeti tizenegy tengelyes kiosztást (3–5–3), csak a két rizalit áll a korábbiánál előbbre. Jelentősen módosult a déli homlokzat is, ez azonban a tér arculata szempontjából nem lényeges.

Az épület bővítésével együtt jelentős formai és funkcionális változáson ment át az udvar. Az eredetileg is fedett tér nyugat felé mintegy duplájára bővült, és egyben olyan központi csarnokká alakult át, amely köré a különböző szinteken a kiszolgáló és a kiállítási terek rendeződnek.

A múzeum céljára átalakított „A” épületet végül csak 1974-ben adták át használatjának, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumnak. (Az első kiállítást 1975. április 1-én nyitották meg.) Az építészeti tervezés munkáját Kéry Zoltán végezte, a belső építész Kis Gyula volt.²²⁹

Mindeközben az első kisebb, leletmentés jellegű régészeti kutatásokra is sor került az általunk vizsgált területen. 1957-ben a volt Honvédelmi Minisztérium tömbje előtt Nagy Emese tudta azonosítani a Szent Zsigmond-templom maradványainak egy részletét. Az északi palotaszárny bővítéséhez kapcsolódóan 1959-ben Gerevich Lászlóék végeztek megfigyeléseket, felméréseket. Itt az egykori északi (Koldus-) kapu belső, déli oldalának maradványai bukkantak elő.²³⁰ Sajnos ugyanekkor a nyugati bővítmény délebbi része alatti mintegy 40 méter hosszú területsávot nem tudták előzetesen feltárni. Az, hogy a középkori palota előudvarának e keskeny sávja kutatlan maradt, akkor még nem tűnt fontosnak. A helyszín kiemelkedő régészeti jelentősége csak az 1970-es években, a szomszédságában folytatott ásások nyomán vált nyilvánvalóvá.

Az északi palotaszárny átalakításán túl a téren és környékén 1956 és 1974 között érdemleges építkezés nem történt, az összkép mégis alapvetően megváltozott. Lebontották a korábbi nyugati térfalat képező istálló épületet, valamint a főhercegi palotát és annak kertjét, illetve kerítésfalát, továbbá a volt Honvédelmi Minisztérium tömbjének délkeleti sarkát. Mindezek a bontások sajnos nem csak az építészeti környezet fizikai értelemben vett megsemmisülését jelentették, hanem jól mutatták

²²⁹ Az északi szárny átalakításáról és a múzeum kialakításáról: KOLLÁNYI 1990. 174–182.p.

²³⁰ A kapun keresztül vezető út részlete és a kapuszék délnyugati részéhez tartozó falmaradványok nagyjából a mai nyugati homlokzat északi rizalitja alatti felületen bukkantak elő. Alaprajzukat közli: GEREVICH 1966. 13.p. 2.kép (A modern palota itt szereplő kontúrja még a bővítés előtti állapot!)

a tér presztízsének rapid erózióját is. Az összes épület kulturális célú hasznosítására vonatkozó 1959. évi döntéssel ellentétben mindössze egy kulturális beruházás valósult meg: a Várszínház – karmelita kolostor rekonstrukciós programja. A korábbi döntést egy 1961-es kormányhatározat is megerősítette, ám ennek ellenére a felújítást csak 1977 őszére fejezték be, a nagyközönségnek pedig 1978. február 11-én adták át a Várszínházat. Az együttes külső képében megőrizte az eredeti formákat, belsejét azonban erősen átépítették. Különösen igaz ez a színházra, ahol a színpadtól a nézőtéren át az előcsarnokig minden teljesen megváltozott. Az irodaépületként hasznosított egykori kolostor is jelentős átalakuláson ment át, itt azonban egyes részleteket – pl. a refektóriumot – eredeti formában őriztek meg. Az építész-tervező Kékesi László, a belsőépítész Mózer Pál volt. A színházban a más, megszűnt társulatokból szerveződött Népszínház kezdte el működését.²³¹ Az akadémiai intézetek céljára felújított kolostorépületben végül a több vári helyreállításban érintett Kommunális Beruházási Vállalatot helyezték el.

Ez az újjáépítési program lehetőséget biztosított az első, szisztematikus régészeti feltárások lefolytatására 1961–1968 között.²³² Gerő Győző a kolostor északi és keleti szárnya alatt, illetve azon túl, a keleti várfal belső oldala mentén végzett ásatásokat, melyek során a Pasa-palota maradványai, illetve korábbi, késő középkori pincék kerültek elő. A barokk kolostori szárnyak alatt fellelt műemléki értékű romokat a felújított épület pinceszintjén vasbeton födém alatt megőrizték – ezek azonban technikai okok miatt a nagyközönség számára nem látogathatóak. (Ugyanekkor az udvar és a déli, illetve nyugati szárny alatt nem volt mód érdemi feltárára!) A keleti várfal menti teraszon végzett munkák során bukkantak elő a középkori ferences templom sokszögzáródású szentélyének maradványai is. A templom hajójának a Várszínház (a karmelita templom) alá eső maradványait 1971-ben Altmann Júlia tártá fel.²³³ Az északi templomfal előbukkanó részleteit a színház-rekonstrukció alatt annak ellenére elpusztították, hogy jó megtartásuk miatt műemléki bemutatást érdemeltek volna, s ennek technikai akadálya sem volt.

Az említett helyreállításokon, illetve a bontásokon kívül a Szent György téren mintha megállt volna az idő. Tervek ugyan szép számmal, gyakran egymásnak ellentmondva születtek az egyes helyszínek hasznosításáról, azonban – a legtöbb esetben szerencsére – ezek közül semmi nem valósult meg. A volt Honvédelmi Minisztérium-Honvéd Főparancsnokság tömbnek még álló részét és a Teleki-palota helyén lévő barakkokat továbbra is az építők lakták, az istálló északi tömbje helyén az építési területekről kikerült faragott kőanyagot raktározták, a középső részen műhelyek voltak. Azaz: a tér és környéke hosszabb időre felvonulási tereppé degradálódott.

Ám időközben ismét szerephez jutott a régészet. A 70-es évek elején elindult a királyi palota volt északi előudvarának nyugati oldalán a tereprendezés: elbontották az egykori Királyi istálló és az Udvarlakai őrsg még álló maradványait, és bulldozerekkel szintsüllyesztést hajtottak végre. Kiderült azonban, hogy a terület régészeti maradványokat rejt, s ezek tisztázására ásatásokra van szükség. Miután a helyszínen

²³¹ KRISZT 1979. 1.42–49.p.; Budapest Lexikon II. köt.611. p.

²³² GERŐ 1980. 158.p.959.

²³³ ALTMANN 1973.

nagyszámú régészeti objektum és lelet került elő, a kezdetben kisebb leletmentésnek induló munkák nagyobb formátumot öltöttek. A feltárásokat 1972 és 1985 között Zolnay László vezette.²³⁴ Munkája során hamar kitudódott, hogy az addig többé-kevésbé üresnek vélt udvar tömve van régészeti jelenségekkel. Ami még fontosabb: kiderült, hogy ez a terület eredetileg a polgári városrészhez tartozott, amelynek házmaradványai egy utca mentén ott sorakoznak az északi palotaszárny modern, nyugati bővítménye mellett/alatt. A délnyugati rizalitnál tárta fel Zolnay 1974-ben a híressé vált budai gótikus szoborleletet.²³⁵ Sajnos a lelőhely – egy középkori polgári ház pincéje – keleti részét éppen a bővítmény alapozása semmisítette meg, hasonlóan több más házmaradványhoz. Az egykori előudvar területén 1972–1974 között feltárt épületmaradványok alapján hasonlóak felbukkanására lehetett számítani az északi zárófaltól északra, a tér déli-délnyugati részén is. E megfontolás alapján 1975-től 1983-ig tartott itt is a kutatás, részint a palotába vezető XIX. század végi úttest, részint az istálló északi tömbjének elbontott keleti helyisége alatt, illetve keletebbre, az „A” épület északi homlokzata előtt. A feltárások igazolták a feltételezést: végig elötlött a középkori Zsidó/Szent Zsigmond utca nyugati házsora, a korábbi és a késő középkori út köves felülete, valamint a palota késő középkori kapuzata, illetve annak túloldalán az az eredetileg városi építmény (nagy valószínűséggel az ún. Friss-palota), melyet utóbb kaputoronyként használtak.²³⁶

A helyszínen folytatott régészeti kutatások hosszabb időre megszakadtak. Az előkerült maradványok egy csoportját – a zárófal nyugati vonulatát, a kapuzatot és a kaputornyot, valamint a késő középkori útfelületet – részlegesen helyreállították a műemléki bemutatás érdekében,²³⁷ az „A” épület előtti középső térrészt füvesítették.

A parkosításra azért volt szükség, mert az egykori királyi palotában egymás után megnyíló közgyűjtemények egyre nagyobb látogatóforgalmat vonzottak. Ennek jegyében a terület északnyugati részén, a Teleki-palota kertje helyén nagy befogadóképességű turistabusz-parkolót alakítottak ki.

Míndeközben a téren egyetlen, kisebb léptékű, de nem elhanyagolható építkezés történt. 1984–1986 között az eredetihez hasonló stílusban – de nem ugyanolyan formában! – helyreállították a Sikló állomásépületét (és vele együtt a létesítmény többi részét, a pályát és az alsó állomást).²³⁸ Ezzel a volt királyi palota együttese a Duna-part irányából sokkal egyszerűbben megközelíthető, a tér átvezető, turista-elosztó szerepe erőteljesebb lett.

1988-ban felmerült annak lehetősége, hogy a Honvédelmi Minisztérium-Honvéd Főparancsnokság tömbjének helyén luxus szállodát alakítsanak ki. Ehhez kapcsolódva kisebb, szondázó jellegű kutatások folytak az épület középső és déli udvarán, valamint a déli homlokzat előtt. A Feld István vezette ásatás során sikerült

²³⁴ Kutatásainak eredményei összefoglalva: ZOLNAY 1977, 1984.; MAGYAR 1992.B 109–111.p.

²³⁵ Első, részletesebb, de népszerűsítő jellegű publikációja: ZOLNAY – SZAKÁLL 1976., amelyet számos egyéb feldolgozás követett (németül: ZOLNAY 1976.3–4. 173–331.p., magyarul: ZOLNAY 1977.)

²³⁶ MAGYAR 1992.A

²³⁷ Műemléki tervezés: Czagány István

²³⁸ Budapest Lexikon II. köt.400–401.p.

először pontosabban, alaprajzilag is meghatározni a Mária Terézia korában lebontott Szent Zsigmond prépostsági templom maradványait.²³⁹

A következő említésre érdemes építési munkák 1989–1990-ben a Sándor-palotában folytak.²⁴⁰ Az ötvenes évekbeli helyreállítás félbe maradt: a leomlott szárnyakat ugyan újraemelték, és tető is került az épületre, de – a födémeket leszámítva – a belső terek romokban álltak, az eredeti külső felületeken továbbra is ott éktelenkedtek a háborús sérülések, az új falakat be sem vakolták. Ez a városképileg zavaró állapot fogadta a téren átvonuló közönséget még az 1980-as évek végén is. Mivel az épület funkciójára nézve továbbra sem volt érdemi döntés, ám a létező állapotot már nem lehetett fenntartani, köztes megoldás született: az épületet kívülről bevakolták és kifestették, de belülről minden változatlan maradt.

A Sándor-palota sorsára nézve meghatározó, de a tér többi részére is fontos folyamat kezdődött el 1993–1994-ben. Ekkor került fel kormányzati szinten, hogy a tér és környéke ismét az állami igazgatás központja legyen. A tervezéshez szükséges előzetes hatásvizsgálatok hamarosan tisztázták, hogy a kormányzati központra vonatkozó eredeti elképzelések nem valósíthatók meg, a későbbi tervek – pl. apartman-hotel kialakítása a Szent György utca nyugati oldalán elbontott épületek helyén – pedig szerencsére egyéb okok miatt hiúsultak meg, a dologból annyi haszon mégis származott, hogy a helyszínnel mint kiemelt műemléki értékű, egységes építészeti koncepciót igénylő területtel kezdtek el foglalkozni. Ennek intézményes keretei is létrejöttek: kezdetben egy miniszteri biztosi titkárság, később ennek és a vári beruházásokban régóta közreműködő Kommunális Beruházó Vállalatnak egyes részei összevonásával kialakították a Budai Várgondnokság Kht.-t. A miniszteri biztosság közreműködésével 1994 márciusában közös pályázatot írt ki az akkori Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium és Budapest Főpolgármesteri Hivatala. A pályázat célja a térnek a honfoglalás 1996-os, millecentenáriumi ünnepére történő, távlati célokat figyelembe vevő rendezése, alakítása volt. A bírálatra beérkezett húsz pályázat tervei közül nyolcat díjaztak,²⁴¹ de végül egyiket sem valósították meg.

A szemléletváltás más téren is megmutatkozott: a területet kezdettől úgy kezelték, mint az ország legjelentősebb középkori régészeti lelőhelyét, amelyen bármilyen építési munka megkezdése előtt ásatásokat kell végezni. Bár ennek gyakorlati megvalósítása nem minden nehézség nélkül történt meg, mégis, az 1994 májusában kezdődő régészeti kutatások kiemelkedő eredményei messzemenően bizonyították a feltételezéseket. A rendkívül gazdag leletanyagból a nagyközönség is ízelítőt kaphatott a Budapesti Történeti Múzeumban *A múlt rétegei – A budavári Szent György tér története* címmel megrendezett kiállításon.

²³⁹ Az eredmények rövid összefoglalása: A középkori osztály munkatársainak ásatásai és leletmentései 1981–1991 között címmel. Bud. Rég. XXIX (1992) 242–244. p.

²⁴⁰ Budapest Lexikon II. köt. 385–386. p.

²⁴¹ A pályázatról: Falu-Város-Régió. Terület- és Településfejlesztési Folyóirat 94.6–7. budapesti számának melléklete, I–XXIV. p. A budavári Dísz tér – Szent György tér tervpályázat 1994 címmel. (E pályázattal kapcsolatos anyag bevezetéseként a II–III. oldalon jelen sorok írójának rövid összefoglalója szerepel A budavári Szent György tér és környéke a történelem tükrében címmel, amelyben sajnos több kisebb tárgyi tévedés szerepel.)

A feltárások először a Sándor-palotában és a Honvédelmi Minisztérium középső és déli udvarában, illetve az épülettömb előtti középső térrészen indultak el, majd kiterjedtek a Színház utca területére is. Az eredeti tervek szerint ezekkel párhuzamosan kellett volna a karmelita kolostor és a keleti terasz teljes feltárását elvégezni, azonban a volt kolostor hasznosításával kapcsolatban felmerült problémák miatt erre nem került sor. Ehelyett viszont elkezdődött, pontosabban 1983 után folytatódott a Királyi istálló elbontott északi tömbjének és környékének ásatása.

A Sándor-palota területén Altmann Júlia 1997-ig végzett ásatásokat, melynek során fokozatosan kibontakoztak a hajdani ferences kolostor maradványai, az épületegyüttes alaprajza. Technikatörténeti szempontból különösen érdekes az egykori udvar területén több lépcsőben – de sajnos nem teljes egészében – feltárt ciszterna és kútja, amelynek egy részletét később konzerválták és bemutatták. A munkák során előkerült középkori és török kori leletanyagból érdemes kiemelni a nagy mennyiségű gótikus építészeti kőfaragványt és egy Madonna-szobor darabokból összeálló torzóját.²⁴²

A volt Honvédelmi Minisztérium területén és attól délre 1994–1995-ben ismét Feld István vezette a régészeti kutatásokat. Ezek nyomán teljes terjedelmükben kirajzolódtak a Szent Zsigmond-templom romjai és a környékén állt polgári épületek maradványai. A civil épületeknek több korszakát sikerült elkülöníteni, s úgy tűnik, közülük néhány még a városalapítás előtti időszakból származik. Kiderült, hogy a Zsidó utca keleti oldala is be volt építve, s a templom részben maga is korábban elbontott épületek helyén épült fel. Az ásatások kétségkívül legizgalmasabb leletegyüttese egy, a templomtól délre feltárt sziklagödörből bukkant elő. A jellegzetes égettes, hamus pusztulási feltöltésből először egy kisméretű, kőből faragott lánykafej, majd számos más szobor töredéke került napvilágra nagy mennyiségű egyéb leletanyag társaságában. Az újonnan feltárt szobrok fontos adalékkal szolgálnak az 1974-ben feltárt szoborlelet kérdésköréhez is.²⁴³

A volt Királyi istálló északi tömbje helyén végzett kutatásaink során először befejeztük a palotába vezető középkori út nyugati oldalán sorakozó épületmaradványok Zolnay László által elkezdett feltárását, majd folytattuk az egykori udvarrészek ásatásával egészen a területet nyugatról lezáró városfalakig. A török kori pusztítások, valamint az újkori bontások és bolygatások miatt a középkori házak hajdani udvarai helyén sajnos a középkori emlékek jó része már csak nyomokban volt fellelhető. A két középkori városfal is hosszabb szakaszon megsemmisült, vagy romossá vált, mégis a helyi településszerkezet és az erődítések fejlődése fő vonalaiban a XIII. századtól a XX. századig jól nyomon követhető.²⁴⁴ Itt – és a tér környékén folytatott többi ásatás során is! – nagy számban tártunk fel a sziklába mélyedő gödröket,

²⁴² A feltárások eredményéről eddig csak két, meglehetősen rövid összefoglaló jelent meg. 1994-ről: RF Ser.I. Np. 48.(1996) 95.p.; 1997-ről: RF. Ser.I. Np.51. (1998/2001) 178.p. Jelen kézirat lezárása (2002. november eleje) után jelent meg Altmann Júlia összefoglalója a Műemlékvédelem című folyóirat XLVI.(2002)/6. számának 345–350. oldalán.

²⁴³ Mindenekelőtt FELD 1999. 7–139.p. (Buzás Gergely és mások tanulmányai)

²⁴⁴ Rövid jelentések 1994-ről RF Ser.I. Np. 48. (1996) 94–95.p., 1997-ről RF Ser. I. Np. 51. (1998/2001) 136–137.p.

aknákat, amelyek egykor tárolóveremként, emésztőgödörként, ciszternaként vagy kútként működhettek, de végül mindegyiküket szemétgödörként töltötték fel. A legtöbb kiemelkedő lelet ezekből származik.

1997 őszén, 1998 tavaszán burkolat- és közműcseréhez kapcsolódó, leletmentés jellegű kutatást folytattunk a tér délkeleti, sikló előtti részén, illetve a Színház utca déli folytatásában.²⁴⁵ Mint korábban láttuk, e terület közép- és török kori viszonyaira vonatkozóan történeti adat nem áll rendelkezésre, a török kor végi helyszínrajzokon pedig már üres felületként ábrázolják, ezért az itt végzett feltárás kizárólagos adatszolgáltató jellegűt nyert. Ennek során kitűnt, hogy ezen a helyszínen a XIII. század második felétől a XVII. századig egymást váltva különböző polgári épületek álltak, a terület az egykori Szent János utca keleti oldalának szerves részét képezte. Ugyanekkor került sor a tér közepén, a Színház utca – Szent György utca között húzódó, modern kialakítású átkötő út nyomvonalának délebbre helyezésére, amelyet szintén leletmentés előzött meg. A feltárások során e sávban is közép- és török kori épületek maradványai tűntek elő, megerősítve a török kor végi helyszínrajzokból ide vonatkozatható adatokat.

1998-ban elkezdődött és 2000-ig tartott a nyugati sáv Lovarda utcától északra eső részének feltárása. A volt Teleki-, illetve főhercegi palota területén (Szent György tér 2., északi bővítése: Szent György utca 2.) B. Nyékhelyi Dorottya, a főhercegi palota kertje helyén (Szent György utca 4., 6., 8., 10.) Végh András vezette az ásásokat.

A palota helyén a középkori Zsidó/Szent Zsigmond utca nyugati házsorának maradványai viszonylag jól azonosíthatóak voltak, bár az egykori telkek középső részén az újkori, illetve modern építkezések miatt nagy felületeken már szinte csak a sziklafelszín tűnt elő, s egy-két kivételtől (pl. a palota udvara, vagy az északi bővítés helye) eltekintve csak az ebbe mélyedő objektumok feltárására volt lehetőség. Sajnos a palota modern, nyugati pincéi teljesen megsemmisítették az Árpád-kori városfalnak e területre eső szakaszát is, ezzel szemben viszont kissé nyugatabbra, a pincéken túl a legjobb állapotban maradt fenn a késő középkori, másként Anjou-kori városfal a belső oldalán sorakozó árkádívakkal együtt. A legértékesebb leletek sziklavermekből, kutakból kerültek elő itt is. Kiemelkedik közülük egy, a palota északi mélypincéjében előbukkant kút leletegyüttese. A máig nedves, iszapos feltöltésből a szokásos kerámia anyagon túl ritkaságszámba menő nagy mennyiségű, szerves anyagú – fa, bőr és textil – leletek jöttek napvilágra, köztük az unikális, magyar–Anjou címerekkel díszített selyemkárpit.²⁴⁶

A Teleki-palota eredeti tömbjétől északra fekvő telkek helyén (Szent György utca 2–10.) sokkal több megőrződött az egykori településszerkezetből, a XIII–XVIII. század épületeiből, pincéiből. Bebizonyosodott, hogy a XVIII–XIX. századi telkek többé-kevésbé az eredeti, középkori telekosztást követték, még ha a rajtuk álló építmények elhelyezkedése és formája közben változott is. A 6–10. számú telek végében különösen jól tanulmányozható volt a városfalak hármas szerkezete: az Árpád-kori, az Anjou-kori és a középkor végi erődítés. A nagy számú feltárt objektum

²⁴⁵ Az 1997-es munkák röviden említve: RF Ser. I. Np.51. (1998/2001) 136.p.

²⁴⁶ Az ásások rövid ismertetése – még a textillelet nélkül! – Régészeti kutatások Magyarországon (RkM) 1998. Budapest 2001. 132.p., újabb ismertetés előkészületben (RkM 1999). A leletről, a textilekről röviden B. NYÉKHELYI 1999. 12.sz.327.p.; Uő. Párizs, 2001.

közül külön érdekességet jelentenek a 8. számú telek végében előbukkant ágyúöntő műhely maradványai, és a 10. számú telek végében napvilágra került reneszánsz épületmaradványok, illetve ugyanitt egy, a ház irányából a városfal felé vezető, alagútszerű mélypince kibontott részletei.²⁴⁷

A Szent György téri ásatási program keretében került sor az egykori Honvéd Főparancsnokság épülete (Disz tér 17.) területének, illetve a közvetlenül attól északra eső sávnak feltárására 1999–2000-ben. A Bencze Zoltán által vezetett – sajnos máig nem teljes – kutatások során igazi meglepetésként a modern pincék alatt sikerült középkori pincéket feltárni. A legérdekesebb leletek itt is egy, az épület udvarán előtűnt kút iszapjából kerültek elő.²⁴⁸

A Szent György téren és környékén 1994–2000 között végzett régészeti ásatások a magyar középkori városi régészetben mindeddig páratlan léptékűek. A nagy területen folytatott feltáró munka egyedülálló lehetőséget nyújtott egy városrész településszerkezeti változásainak szinte teljes körű nyomon követésére a XIII. századtól a XX.(!) századig. A feltárás tárgyi hozadékának a hatalmas mennyiségű, múzeumnyi leletanyagnak jelenleg még csak kis része feldolgozott, kiállításra pedig csak töredéke került. Azóta mindössze kisebb, leletmentés-jellegű régészeti munkák folytak a Sándor-palota területén és környékén.²⁴⁹

A Szent György téren folytatott eddigi utolsó helyreállítási munka a Sándor-palotához kötődik. Egy 1999. évi kormányhatározat²⁵⁰ alapján 2000. szeptember 16-án kezdődött el az épület felújítása miniszterelnökség céljára. Ennek során az egykori termek egy részét a lehetséges mértékig a háború előtti állapot szerint igyekeztek rekonstruálni. A 2002. április 30-án lezárult helyreállítás építész tervezője Potzner Ferenc volt, míg a belsőépítészeti tervezést Magyarai Éva és Pazár Béla végezték számos szakember bevonásával. Mire azonban a munkák befejeződtek, a dolog bizonyos szempontból okafogyottá vált, mert a 2002 tavaszán lezajlott választások után hatalomra kerülő új kormányfő az épületet elvi okból nem volt hajlandó elfoglalni. Ezt követően merült fel az a lehetőség, hogy a palota a köztársasági elnöké legyen, az ezzel kapcsolatos egyeztetések azonban meglehetősen hosszan elhúzódtak. Mindeközben 2002 tavaszától kora őszig a felújított épület nyitva állt, s a nagyközönség megtekinthette. E sok vihart szenvedett műemlékünk és vele együtt az egész Szent György tér további sorsára döntő hatással lehet a Magyar Országgyűlés 2002. november 5-i döntése, melynek értelmében „a jövőben a budavári Sándor-palota szolgál majd a köztársasági elnök és hivatala elhelyezésére.”²⁵¹

²⁴⁷ Rövid jelentés: RkM 1998. 131–132.p. (előkészületben RkM 1999.)

²⁴⁸ A feltárás eredményeit az ásatásvezető eddig csak különböző előadásában közölte. Lásd Bencze Zoltán tanulmányát.

²⁴⁹ A palota keleti szárnyában 2001 tavaszán, a déli homlokzat mellett ugyanaz év nyarán, az udvaron és a várfal felé eső teraszon ősszel végzett leletmentést Kovács Eszter.

²⁵⁰ 1127/1999. XII. 16. korm. hat.

²⁵¹ Az erről szóló sajtóhír pl. Magyar Nemzet, 2002. november 6.. A látogatás már az országgyűlési döntés előtt néhány héttel szünetelt. Jóval a kézirat lezárása után, 2003 februárjában az államfő is foglalta új székhelyét. A tér délkeleti, Sikló előtti része a hivatalos állami reprezentáció egyik fő színtere lett, ahol máris számos fogadás zajlott le.

A tér rendezéséhez kapcsolódó utolsó tevékenység a volt Honvédelmi Minisztérium – Honvéd Főparancsnokság együtteséhez fűződik: 2002 tavaszán, kora nyarán teljes elbontásra kerültek a minisztérium eredeti épületének és a későbbi toldaléknak maradványai, jelenleg már csak a Főparancsnokság visszabontott torzója látható a Dísz tér és a Szent György tér között álló egykori hatalmas komplexumból.

A korábban oly nagy presztízsű Szent György tér történetének utolsó ötvenhét évét a teljes bizonytalanság, a funkcionális eljellegtelenedés és a fizikai pusztulás jellemzi. Ennek okát egyrészt a helyszín szerepére és formájára vonatkozó, sokat ígérő, de egymásnak gyakran ellentmondó koncepciókban, másrészt éppen a teljes koncepciótlanságban kereshetjük. A tér először felvonulási, építési területté vált, miközben – elfedendő a tehetetlenséget – elkezdődött épületeinek lebontása, amely mára oda vezetett, hogy a XIX–XX. század fordulójáról származó térfalaknak csak töredéke maradt meg. (Keleten a Várszínház és a Sándor-palota, délen a királyi palota – erősen átalakított – „A” épülete, illetve annak neobarokk kerítése.) E békeidőszak végül is sokkal nagyobb pusztítást eredményezett, mint az ostrom. Az 1945 utáni helyreállítások kezdetekor még természetesnek tekinthető felvonulási, építési funkciók végül csak a nyolcvanas – kilencvenes évek folyamán tűntek el többé-kevésbé – és nyilván nem véglegesen. (A helyreállítás még messze nem tekinthető befejezettnek!) Helyükre – a Várszínházhoz kapcsolódó kulturális szerepen kívül – gyakorlatilag nem került semmi. A tér és környéke ezek után pusztán a Budavári Palota megközelítését szolgáló, felvezető területté degradálódott. Sajnos, a Szent György tér jövő sorsa e sorok írásakor sem tűnik megnyugtatóan rendezettnek, bár a Sándor-palotával kapcsolatos legutóbbi döntés magában hordozza a kedvező változást.

Irodalom

- ALTMANN 2002 Altmann Julianna: A budavári ferences kolostor. In: Műemlékvédelem 46. (2002) 6. sz. 345–350.p.
- BALOGH 1966 Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában I. Adattár. Bp., 1966.
- B.k.p.é. A budavári királyi palota évszázadai. (szerk.: F. Dózsa Katalin) Bp., 2000
- BM I. Budapest Műemlékei I. Magyarország Műemléki Topográfia IV. (szerk.: Pogány Frigyes). Bp., 1955. Az ebben szereplő műemléki leírások a kötet rövidítésével, mellette az adott rész szerzőjének nevével és az oldalszámmal szerepelnek.
- BANDHOLTZ 1993 Bandholtz, Harry Hill: Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon. H.n., 1993.
- BÁNRÉVY 1932 Bánrévy György: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 1. (1932), 1–49.p.
- BÁNRÉVY 1932b Bánrévy György: Húsz év Buda fejlődéstörténetéből 1714–1733. In: Pestbudai Emléklapok 5.(1932) 1–4. sz. A História melléklete, 118–127.p.
- BÁNRÉVY 1933 Bánrévy György: A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725–1901. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 2. (1933), 104–140.p.
- BpL II. Budapest Lexikon II. (L–Z) 2., bővített, átdolgozott kiadás. (főszerk: Berza László) Bp., 1993.
- Bp.T. II. Budapest Története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. (szerk.: Gerevich László – Kosáry Domokos) Bp., 1973.
- Bp.T. III. Budapest Története III. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. (szerk.: Kosáry Domokos) Bp., 1975.
- Bp. T. IV. Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. (szerk.: Vörös Károly) Bp., 1978.
- Bp. T. V. Budapest Története V. Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. (szerk.: Horváth Miklós), Bp. 1980.
- BUZÁS – FELD 1996 Buzás Gergely – Feld István: A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai. Kiállítási katalógus. Bp., 1996.
- CLAUDERNÉ 1943 Clauderné Vladár Margit: A Várszínház története. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 10. (1943). 163–177.p.
- CZAGÁNY 1966 Czagány István: A Budavári Palota és a Szent György téri épületek. Bp., 1966.

- CSELEBI 1985 Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664. 2. kiadás (ford.: Karácson Imre, az előszót és a szömagyarázatot írta, a jegyzeteket feldolgozta Fodor Pál) Bp., 1985.
- FARBAKY 1994 Farbaký Péter: Budapest I. Szent György tér 1–2. Sándor-palota. Építéstörténeti és falkutatási tudományos dokumentáció. Fényképek: Szilágyi Edit. Bp., 1994. november.
- FARBAKY 2001 Farbaký Péter: A budai királyi palota a historizmus korában. Ybl Miklós és Hauszmann Alajos átépítési terveinek fejlődése és kapcsolata. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001), 241–265.p.
- FEKETE 1944 Fekete Lajos: Budapest a törökkorban. Budapest Története III. (szerk.: S. Szendy Károly) Bp., 1944.
- FEKETE–NAGY 1973 Fekete Lajos – Nagy Lajos: Budapest története a török korban. Budapest Története II. Bp., 1973. 335–436.p.
- FELD 1999 Feld István: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárásáról. In: Budapest Régiségei 33. (1999), 35–50.p.
- HAEUFLER 1854 Haeufler, J. V.: Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen. Pest, 1854.
- DERNSCHWAM 1984 Dernschwam, Hans: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. III. Törökországi útinapló. (közreadja: Tardy Lajos). Bibliotheca Historica. Bp., 1984.
- GEREVICH 1966 Gerevich László: A budai vár feltárása. Bp., 1966.
- GERŐ 1956 Gerő Győző: Adatok a Budai vár törökkori építészetéhez. A Fehérvári rondella építéstörténete. In: Budapest Régiségei 17. (1956), 261–276.p.
- GERŐ 1980 Gerő Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon. Dzsámik, türbék, fürdők. Művészettörténeti Füzetek 12. Bp., 1980.
- GYÖRY 1935 Győry Aranka: Evangélikus templomművészet Budapesten. Bp., 1935.
- HARRER 1968 Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete I. Bp., 1968.
- HAUSZMANN 1912 Hauszmann Alajos: A magyar királyi vár. Bp., 1912.
- HL Habsburg Lexikon. (szerk.: Hamann, Brigitte). H.n., é.n.
- HOLLÓ 2000 Holló Szilvia Andrea: A budavári királyi palota 1686 után In: B.k.p.é. Bp., 2000. 19–33.p.
- HORTHY (1990) Horthy Miklós: Emlékirataim. Extra Hungariam. Bp., 1990.
- IVÁNYI 1941 Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei 1526–1541. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 9. (1941), 38–84.p.
- JACOBY 1932 (RÖSLER 1809) Jacoby Péter – Rösler János Kristóf: Buda és Pest 1809-ben: Rösler János Kristóf „Kalender von Ofen und Pest”

- című 1804-ben kiadott munkájának (teljes ?) fordítása; bevezetővel közreadja Jacoby Péter. In: Pestbudai Emléklapok 5. (1932), 1–4. füzet. A Historia melléklete 95–117. p., a Budára vonatkozó rész a 96–106. oldalakon.
- JANKOVICH 1827 Jankovich Miklós: Budán felfedezett gazdag sírbolt, mellyben hihetőleg Katalin, Mátyás Király első hitvessének Podiebrad György leányának teteme találtatott. Pest, 1827.
- KARÁCSONYI I. Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bp., 1922.
- KARÁCSONYI II. Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Bp., 1924.
- KÁROLYI 1977 Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. Bp., 1977.
- KÁROLYI–WELLMANN 1936 Károlyi Árpád – Wellmann Imre: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Írta: Károlyi Árpád. 2. kiadás. Átdolgozta Wellmann Imre. Bp., 1936.
- KARSAI 1963 Karsai Elek: A budai Sándor-palotában történt 1919–1941. Bp., 1963.
- KÓKAY 2001 Kókay György: Dokumentumok a volt királyi palota háborús veszteségeiről és újjáépítésének előzményeiről. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001), 293–342.p.
- KOLLÁNYI 1990 Kollányi Béla: Az újjáépült Budavári Palota. Bp., 1990.
- KUBINYI 1963 Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Budapest Története II. (szerk.: Gerevich László – Kosáry Domokos) Bp., 1973.
- MAGYAR 1992a Magyar Károly: A budavári palota északi, ún. Kolduskapujának tornya az újabb kutatások tükrében. In: Budapest Régiségei 29. (1992), 57–92.p.
- MAGYAR 1992b Magyar Károly: Ásatások a Budavári Palota területén és annak északi előterében 1982–1991 között. In: Budapest Régiségei 29. (1992), 109–116.p.
- MAGYAR 2000 Magyar Károly: A budavári királyi palota vázlatos építéstörténete. In: B.k.p.é. Bp., 2000. 35–60.p.
- Memoria rerum (1981) 1504–1566. Memoria rerum. Magyarország legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta: Bessenyei József) H.n., 1981.
- MT. 8. Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története 8. 1918–1919., 1919–1945. (főszerk.: Ránki György, szerk.: Hajdu Tibor – Tilkovszky Lóránt). Bp., 1976.
- MTK II. Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848. (főszerk.: Benda Kálmán) Bp., 1982. (szerk.: Péter Katalin–Somogyi Éva)

- MTK III. Magyarország történeti kronológiája III. 1848–1944. (főszerk.: Benda Kálmán) Bp., 1982. (szerk. Somogyi Éva–Glatz Ferenc)
- NAGY 1971 Nagy Lajos: A budai vár topográfiája a XVII. század végén. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 18. (1971), 81–119.p.
- NAGY 1975 Nagy Lajos: Budapest története 1686–1790. In: Budapest története III. Bp., 1975. 27–254.p.
- PATAKI 1950 Pataki Vidor: A budai vár középkori helyrajza. In: Budapest Régiségei 15. (1950), 239–299.p., mellékletekkel
- PRAKFAKALVI 2001 Prakfalvi Endre: Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 29.(2001) 343–358. p.
- RÓZSA 1999 Rózsa György: Budapest régi látképei. 2. átdolgozott kiadás. H.n., 1999.
- SIKLÓSSY 1931 Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? 1870–1930. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története. Bp., 1931.
- SZATMÁRI 2000 Szatmári Gizella: A Hentzi-emlékmű. In: Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítási katalógus. (szerk.: Mikó Árpád–Sinkó Katalin) Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2000/3.
- SZERÉMI 1979 Szerémi György: Magyarország romlásáról. (ford.: Erdélyi László, Juhász László; bevezetés és szövegmagyarázat: Székely György) Bp., 1979.
- SZTEHLO é.n. Szehlo Kornél: A budai ág. hitvallású evangélikus egyház története 1821–1918. H.n., é.n.
- UXA (1934) Uxa József: A budavári királyi kápolna s a „M. Kir. Udvari és Várplébánia” története. Bp., é.n. (1934)
- ÚJHEGYI 1892 Újhegyi Béla: Budavár keletkezése és hadtörténelmi múltja. Adalékul a hazai történelemhez. Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár I. Temesvár, 1892.
- UJVÁRY 2001 Ujváry Gábor: A budai királyi palota a „neobarokk társadalomban”. A palota és a nagypolitika a két világháború között. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001), 105–129.p.
- VÉGH 2002 Végh András: Buda Város középkori helyrajza. Bp., 2002. (doktori disszertáció, ELTE BTK, Medievalisztika Program)
- VÉGH 1997 Végh András: A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a tizenöt éves háborúig. Budapest Régiségei 31. (1997), 295–312.p.
- VERESS 1906 Veress Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. A székes-

- főváros megbízásából bolognai, római, karlsruhei és bécsi levéltárakban gyűjtötte s közli, bevezetése és jegyzetekkel bővítve Dr. Veress Endre. In Budapest Régiségei 9. (1906), 103–170.p.
- VÖRÖS 1978 Vörös Károly: A világváros útján. 1896–1918. In: Budapest története IV. Bp., 1978. 524–775.p.
- WEIDINGER–HORLER 1956 Weidinger György –Horler Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956), 29–32.p. – négy melléklettel
- YBL 1956 Ybl Ervin: A budai várpalota helyreállítása a XIX. század derekán. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956), 307–333.p.
- ZOLNAY 1961 Zolnay László: Buda középkori vízművei. In: Történeti Szemle (1961) 1.sz. 16–55.p.
- ZOLNAY 1977 Zolnay László: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. In: Budapest Régiségei 24/3–4. (1977)
- ZOLNAY 1984 Zolnay László: Előzetes jelentés a budai vár déli végén végzett 1975–1981. évi feltárásokról. In: Budapest Régiségei 26. (1984), 203–216.p.
- ZOLNAY–SZAKÁLL 1976 Zolnay László – Szakáll Ernő: A budavári gótikus szoborlelet. Bp., 1976.

The Formation of St. George Square in Buda and the Changing Face of It (1526–2003)

The End of the Middle Ages: 1526–1541

Undoubtedly, it was the St. George Square and its surrounding area that have changed the most within the walls of the Castle-district of Buda. Almost each element of this area (stretching north from the northern curtain wall of the former Royal Palace right up to the present day Dísz Square and forming about 1/5–1/6 of the total surface/area of the Castle-district) has been altering from the end of the Middle Ages onwards. The proportion between the sites covered and uncovered by buildings has basically changed, as well as have the contours of the gradually shaping square and the buildings around it. And, beside these physical changes also all the institutions and functions related to the area have entirely altered...

Changes were almost continuously taking place on the site all along the Middle Ages as this can be pointed out by the archaeological excavations: for different, unknown reasons some houses were demolished time-by-time. But, as it seems now, none of these demolitions – with the exception of two cases – meant larger scale. To understand the two, we must see the general character of the site before they happened, i.e. before the first third of the 15th c. Just like today there had originally been two streets leading from north to south, towards the Royal Palace, (the presence of which here can be proved only from around the middle of the 14th c. !). The eastern one had been (and was even later) St. John's Street (named after the Franciscan friary standing here from the 13th c.), while the other one had been Jews' Street (also from the same age – later named as St. Sigismund's Street). Around the turn of the 14–15th cc. these streets were longer towards the south: the border between the city and the Royal Palace was still situated much towards the south, at the so-called *Dry moat*. No traces of any square can be pointed out on the site at that time: both sides of the two streets (and so the area between them, too) was covered by plots and buildings. This situation started to change around 1410, when King Sigismund of Luxemburg founded and built a new royal chapel dedicated to Holy Virgin and St. Sigismund. This practically meant, that a part of the former Jewish quarter was entirely demolished (see around the center of the present square) and the foundations of the new church were put down on the ruins of the destroyed houses. It seems that almost at the same time a similar, but longer and gradual demolition-process was started on the southern side of the area. As a result of this by about 1460–70 a larger part of the city here was demolished and on the place of the former burgher-houses a huge open space was taking shape next to the Royal Palace. Finally, somewhere between 1470–1540 (most likely after 1530) this space was cut from the city by a massive wall – *the northern curtain wall* – and annexed to the palace as a northern court, or the '*northern forecourt*'. This act on the other side became of great importance for the future: the northern curtain wall became the southern border of the square to be formed here only later. And this has been the case since that time, despite the fact that a great part of the curtain wall was pulled down more than a hundred years ago.

At the end of the Middle Ages the general character of this quarter of the city can be described as it follows: Since it was situated next to the palace-compound, it had a rather high prestige in itself, but the presence of the two ecclesiastical institutions – the St. John Franciscan friary and the St. Sigismund Royal Chapel (later acting as a provosty) – raised it even higher. The area was inhabited by some magnates, officers of the royal court, the provost and canons of St. Sigismund's chapter as well as by 'simple' burghers. Here resided István Werbőczy (having here a palace granted by the king), the chancellor of King John (János) Szapolyai. Next to his palace – between 1530–1534 - there must have been the residence of Luigi Gritti, who - as a confidant of the sultan – first became the treasurer then the governor beside King John.

Just like the city, the closer area under discussion suffered badly the fifteen years coming after the battle of Mohács (1526). First the Turks robbed and burned up the defenceless city, but that time they abandoned it yet. Within the next one-and-a-half decade – marked by the fights between the two, 'parallel' kings of Hungary (John Szapolyai /1526–1540/ and Ferdinand of Habsburg /1526–1564/) – the rule over Buda changed four times (1526, 1527, 1529 /in this case infact two times: first the Turks occupied it from the Habsburg-party, then handed over to their vassal, King John/ 1541) and four sieges stormed its walls (1529, 1530, 1540 /this meant less devastation/, 1541). It was 1529, when the first artillery fire stroke/hit the city, but from this time onwards Buda had to face continuously with this new kind of devastating power of sieges. This particularly holds true of the quarter at issue. Since its western town-walls fell well within the range of artillery troops set up on the surrounding hills, this area became a 'popular target' of all sieges up to 1849(!). The well known woodcut of Erhard Schön made during the siege of 1541 depicts well as a great part of the late medieval western city-wall collapsed, and was replaced by a kind of improvised palisade. Now archaeological evidences have proved the authenticity of this scene, too.

The Turkish Occupation – 1541–1686

Although the latest, Habsburg-siege ended in failure, in this case the Sultan, who came to relieve his King John's party vassals of the siege, decided to take the control over the city for once-and-ever. This decision meant 145 years of Turkish rule in the history of Buda. The life of the Hungarian capital and naturally that of the quarter under discuss changed definitely as well.

First of all the Royal Palace neighbouring the quarter from the south lost its original function. It seems that it was only the first *pasha* left here by the sultan himself behind, who resided among the walls. After his death his successors moved their residence out from the palace and even from the city: they lived down in a suburb, next to the bank of the Danube until the end of the 16th c. The palace itself served as home for a part of the military garrison, and – at the same time – as an arsenal and a prison as well. It was controlled by a chief, *dizdar*. Occasionally Turkish councils and receptions for foreign envoys were held in the ancient halls, but step-by-step this magnificent architectural ensemble lost its medieval splendour.

We have much less written sources related to the area stretching before the palace-compound. Werbőczy, the former chancellor – now *the Judge of the whole Hungarian nation* (trusted by the sultan) – still resided here, in his palace but for a very short time: he died within two months. Above this no other details relating to the houses and their owners are known from the age directly after the occupation, even if – like within city – some elements of the former population might have stayed back here.

The most drastic changes happened inevitably to the ecclesiastical institutions. Apart from one, all medieval churches of the city were robbed, 'dismantled' from their Christian symbols and decorations and than turned to serve as Muslim mosques. That was the case with the quarter on dispute, too. Already in 1555 the former St. John's church of the Franciscans was mentioned – without any further detail – as a mosque. Later it became the *Pasha- or Serai djami*. This could happen to the St. Sigismund church, although we have only a much later mention of it as *Küchük (Little) djami*. An other, basic change came to the character of the place with the siege of 1598. Although the Christian military did not succeed in reconquering Buda, but they occupied the suburbs, and because of this the residence of the pasha – the *serai* – was moved back to the much better protected upper city, i.e. to the former St. John's street. It was situated on the northern side of the St. John's church, most likely at least partly upon the former Werbőczy-palace. (A part of the pashas' palace, including its bath, has been already excavated.) Since that time the church/djami was used as the pashas' private djami. (It seems the church was entirely separated from its earlier cloister. The later one was obviously used and lived by the Turks – as this has been clearly proved by the excavations – but we do not know its exact function.) The residential character of the quarter however, was even stronger, since the deputy of the pasha, the *kethüda* lived also in the same street, just in front of the Pasha serai. Not far from here, just next to the Pasha djami there stood a fountain, the only one in the city that worked with the water of the Danube pumped here up through a pipeline by a kind of machinery. (The waterworks stood below, on the bank of the river. These all might have had late medieval origination!)

Traces of Turkish (to be more exact: Turkish-age) life have been brought to light by the excavations almost everywhere in the area. Townspeople of that age (most likely mainly of Balkan origination) in most cases used the medieval houses, but usually altered them according to their wishes. Oftentimes they divided the larger medieval rooms. Smaller outbuildings made of lighter structures (wattle and daub, adobe, etc.) quite often surrounded the medieval stone houses. Perhaps the most characteristic features of the age – in archaeological sense – are the refuse pits, several dozens of which have been discovered during the excavations. Most of them served originally – in all probability – as storage-pits, or sometimes as wells, but later they were filled with garbage.

Describing the Turkish age of the area on dispute, one shall mention the fortifications, especially those of the western side. Here the long section of city-wall, stretching from the northern curtain-wall of the (former) Royal Palace to the Fehérvári gate – as we have seen – was strongly hit by artillery fire even during the late medieval sieges. This is much truer for the Turkish age sieges (1598, 1602, 1603, 1684 and the final one: 1686). The collapsed section of the late medieval city-wall

was of course replaced by a new one, but it was broken again-and-again, the reason of which has been clearly pointed out by the archaeological researches. A number of canon-balls well over hundred have been found behind even one single, short section of this wall. For the flanking protection of this wall a huge, round-shaped bastion, the *Khasim pasha kuleszi* was erected on the northern end of it, next to the Fehérvári gate – named in the Turkish age as *Ova kapusu* (*Field gate*). (The new fortification of course protected the gate as well!) This bastion – that was preceded by a smaller one of the same type (and perhaps also by a medieval gun-tower!) – was completed by 1667–68. In spite of this the wall was very heavily damaged during the siege of 1684, so that beside the necessary renovation of it a second line of defence had to be erected well behind the first one. This new, inner wall was built over the ruins of medieval and Turkish age houses that were destroyed during the aforementioned siege as well.

On the other hand – as it seems now – by the end of the Turkish period, i.e. 1684–86 there was an abandoned space – a kind of a wide and empty stripe – taking shape to the north from the northern curtain wall. A space that is clearly visible on the engravings and maps of that age. The formation of this can mainly be explained by the devastation of the sieges but we can not entirely exclude a sort of conscious 'town-planning', i.e. creation of a security zone before the fortifications of the palace. Whether it was thus or so, we can consider this empty stripe as the one later to be emerged to the Szent György tér – St. George Square – of our days.

The Formation of the Baroque Square – 1686–1780-ies

After the reconquest of Buda in 1686 the former Hungarian capital became of a great military importance: the whole city worked practically as a large fortress, even if the different aspects of civil and ecclesiastical life returned step-by-step among its walls. This is true for the area under discussion.

Also military functions moved among the ruins of the former royal palace: barracks of guards, powder magazine, and – shortly after the siege – an enormous new Arsenal (*Zeughaus*) building was erected. The later one occupied the eastern half of the former northern forecourt, and on the north it was bordered by a section of the northern curtain wall. Although this early Zeughaus burned up during the great fire of Buda in 1723, the newer one that replaced it was standing here until the end of the 19th c., and became a decisive element of the southern view of the St. George Square meanwhile taking here shape.

Beside this seven(!) military barracks were set up within a very short period in the closer area. Two of them were built on the south-east, upon the ruins of the eastern and western wings of the former Franciscan cloister; one on the opposite, western side, upon the inner Turkish-age fortification-wall; two to the north of it, just beside the Fehérvári gate (at that time: *Stuhlweißenburger Thor*); and two on the northern part of the block between the two streets. (One of the two later mentioned buildings – the *Hauptwacht* – faced already to north, to the so called *Parade Platz*, i.e. Parade Square, which at that time used to be the main square of Buda. The *Hauptwacht* controlled the two nearby gates and the connection between them, as well as the

approach towards south, to the area on dispute.) The two gates were of course military checkpoints and the tower of Fehérvári Gate served as a powder magazine as well (at list until the fire of 1723, when it blew up).

No question, the quarter down from this line was a zone of basically military character, however, some burgher houses, plots and two ecclesiastical institutions still 'won' place here. The private houses and plots were grouped on the west, or north-west, in the former St Sigismund Street, named that time as *Schloss Gasse*, and in the central block, between the two streets. (Some of them survived even up to the end of the 19th century!)

A huge area on the eastern, north-eastern part of the former St. John Street (including the ruins of former St. John's church/Pasha djami and the site of the Pasha palace as well) was obtained – after some intermezzo – by Carmelite order. Although it took long decades for them to build their new church and cloister up, the street was named after them almost all along the 18th c. as *Carmeliter Gasse*. In spite of their long construction works the life of the Carmelites turned to be relatively very short here, since – among others – this order fell victim of the dissolution program of King Joseph II in 1784. After a short period of hasitation, in 1787 their nice baroque church was transformed to be a theater, and since that time – even if with some pauses – it has been working in this function. According to this the name of the street turned to *Theater Gasse* equalling with the Hungarian *Színház utca*, that has been still in use. The cloister building of the Carmelites for some years was used for different civil purposes, while in 1794 it was given for the use of military headquartes, and from here to 1945 it worked according to this function. Altogether: these two buildings of the same original komplex have survived through the last centuries, and today they are the only representatives of the baroque epoque in the area. However, their present look bears the characteristics of their late baroque – 'zopf'-styled – transformation.

The other ecclesiastic institution that appeared on the site on the end of the 17th c. was the 'resurrected' St. Sigismund-provostry. A part of the ruinous medieval church was rebuilt in the first decades of the 18th c. But it existed on this location – i.e. in the central block between the two streets – only for a short time, since a brand-new room was built to house it within the western wing of the new, baroque Royal Palace, that was meanwhile taking shape on the south, upon the site of the medieval palace. After the consecration of this new 'castle-chapel' in 1769, the old church together with the house of the provost was pulled down. Their site has never been reused as a buiding-plot, but left as an open place. By this act the former stripe-like space lying before the palace-compound, i.e. the Zeughaus turned to take an 'L' shape. From this time onwards we can speak about the square here of almost the modern sense of St. George Square, even if it was named at the beginning as *Zeughaus Platz*. Later, around the end of the 18th c. appeared the form *Georgi* or *Georgs Platz*, the use of which can be explained by a historiotopeographical misunderstanding. Some 18th c. experts of local history idetified this place as the medieval St. George Square, the one that in fact equalled with the present-day *Dísz Square*, i.e. the *Parade Platz* of their age.

In connection with the baroque St. George Square – being partly under formation – we have to mention two other important things yet.

Behind the place of demolished provostry, at the north-eastern side of square, there stood the new building of the waterworks, which was a characteristic feature of the sight here until it was pulled down in the 1870ies.

On the other side we have to mention the construction works of the new baroque Royal Palace, that happened in two main phases. It was only about 1715, when – far behind the Zeughaus, at southernmost end of the plateau – after the demolition of some still standing remains of the medieval palace the erection of the new building was started. The first, rather simple and never completed building was enlarged towards north – to the line of the medieval Dry moat – between 1749–1769. The intention of this palace out to have been serving as a 'second home' of Queen Maria Theresia, but she took up lodge here only once. Instead of this, the building functioned temporarily as a nunnery, as a home of a university and then shortly as military headquarters. It started to play a different, residential role only from the end of the 18th, but at the age in dispute it had rather less influence towards the square, the more because it, i.e. its forecourt was still cut from the city by the existing section of the medieval northern curtain-wall. However, we shall remark, that the square functioned as the main approach-way towards the palace.

1780-ies–1848

While the aforementioned period of St. George square could be basically characterized by the overwhelming military functions and by their physical incarnations, the barracks, the forthcoming period can be described when civil life was gaining ground step-by-step. This was manifested first of all by two new palaces of the higher nobility.

The first of the two was built on the western side. Here, to the north of the artillery barrack (based upon the Turkish inner wall), a formidable mound of earth was taking place for a long time. It could be the basis of planned – but mostlikely never realized – inner fortification, a kind of gun emplacement. This site was bought up by the Teleki counts who erected their three-storied, copf-styled palace here between 1787–1790. This building was standing here almost without alteration (et least on its facade towards the square) until the end of the 19th c.

Almost two decades later, the two barrack buildings – based upon the wings of the former Franciscan cloister and standing right on the opposite, eastern side of the square – were bought by an other notable family of the Hungarian aristocracy. Count Vincent (Vince) Sándor had a residence here constructed for himsel and his wife, Countess Anne (Anna) Szapáry. The new palace that was built by 1806 – in the modernest, classicist style of the age – incorporated the earlier barracks, too. The building – thought to be one of the most elegant residences in Buda of that age – was sold in 1831 to the family of Pallavicini Counts, who owned it until 1881. Now, after nearly two centuries, this is the second oldest building still standing on the location.

The weakening importance of the direct military functions was manifested by an other, may be less spectacular act. First the military barrack standing behind the Hauptwacht became the property of the city, then it was sold to the evangelical community of Buda, who transformed the building according to their needs, i.e. to a church – parochial – school – complex.

Talking about the St. George Square in the first half of the 19th c. we ought to speak about one more building, the stable of the Royal Palace that might have seen perhaps of less importance in function, but was of great importance in appearance and size.

The construction of this huge building started in 1847 could be explained by the alteration in function of the palace-compound, that began nearly half century before. From 1790 to 1848 the palace – at least a part of it – was used as the residence of the *palatine*. (Word comes from the Latin *palatinus*). The persons bearing this ancient, highest office of the feudal Hungarian State (named in Hungarian *nádor*) in these years came from the side-branch of Habsburg-dynasty, and had the title of *Erzherzog – főherceg*, i.e. archduke. Beside them even the members of the royal family visited more often the palace. All these circumstances caused strong need for a much larger stable, than there had been in the western part of Northern forecourt. (The eastern part was occupied by the Zeughaus!) But before the start of the works the still existing western part of the old northern curtain-wall – together with some outbuildings – and the baroque artillery-barrack standing on southwestern part of the square were demolished, since the new stable was planned to stretch over from the Forecourt to the square. From this time onwards the palace-compound has been opened towards the St. George square. The construction works of the new stable lead us over to the next period to be discussed...

1849–1945

The new stable-building – being of 150 m length! – was by far not completed yet, when the Revolution of 1848 broke out. The walls of it were very heavily damaged during the long siege of 1849 that resulted the reconquest of Buda on the 21th of May from the Austrian hands.

It was too close to the place situated towards the north, where the sieging Hungarian artillery troops could brake the city-wall through, and make it collapse. This brake was by the way one of the first locations where the Hungarian storming troops could enter into the city.

Connected to this final storm a crucial scene of the whole siege took place on the St. George Square. General Alois Hentzi, the commander of the Austrian troops while trying to lead a counter-attack against the intruding forces was shot here. Although he did not die at once, his heavy wound made him unable to command and at the same time the defenders' fate came sealed.

The new, longer, forthcoming period in the history of the square may as well divided into three phases, but all the three pointed towards the same direction.

The first started with less spectacular alterations in its general outlook, but with more important changes in its functional character. Apart from the necessary renovations only one smaller, but rather symbolic construction work took place here.

Emperor France Joseph had a memorial erected to commemorate the heroism of his general, Hentzi and his soldiers, died in Buda during the Hungarian siege. This monument made in the Gothic style of the mid-19th c. and set up in the middle of the square in 1852 (on his own cost of the emperor!) became one-and-the-same-time a

stumbling block for every Hungarian patriots. (This was so not because anyone could or would have argued the indeed heroic death of the general, but since he had given before the militarily unreasonable and cruel order to bombard the city of Pest into ruins.) At the same time even the name of the square was turned to *Hentzi Platz!*

On the other side the functional changes happening almost parallelly did have some symbolic meaning, too. Since the Royal Palace was entirely burnt out, for the time of renovation works the newly appointed and installed Habsburg governor of Hungary, Erzherzog Albrecht took the Sándor-palace as his residence. His office worked right in front of him, in the Teleki-palace. This short, provisional role of the St. George Square as an administrative center of the country was a precursory sign of its later importance.

The second phase can undoubtedly be connected with the compromise of Austria and Hungary in 1867. The *Ausgleich* on one hand brought the – partly – independent ministerial structure of the Hungarian State, with its own prime minister, Gyula (Julius) Andrassy, on the other hand put the Hungarian crown upon the head of Francis Joseph. (The *Holy Crown* that – by the way – from 1790 to 1944 was officially kept in the Royal Palace of Buda, first in a room, next to the St. Sigismund-chapell. This however, did not practically mean the continuous presence of the crown here.)

Most of the new ministries were housed within the Castle-district of Buda, while the prime minister himself had his office and residence on the St. George Square, in the Sándor-palace. The palace whose original name has been preserved all along its history first was simply rented for the prime ministers, but in 1881 it was bought by the state for the head of government in power.

After their coronation in Buda (Emperor and) King Francis Joseph and his wife, Queen Elisabeth quite often visited their palace in Buda. These numerous visits later resulted great-scaled enlargements of the palace-compound.

But to return to the time on dispute, we shall return to the area of the St. George Square, too. Here the Teleki-palace was temporarily used for the General Headquarters of the newly founded *Magyar Királyi Honvédség*, i.e. ~ *Hungarian Royal Defence-forces*, that was first commanded by Erzherzog Joseph. Parallelly with the functional changes the architectural unit of old Teleki-building was also partly altered.

Meanwhile because of the growing administrative importance of the St. George Square, there was a growing necessity to approach it easily from all parts of the city, i.e. of the suburbs and twin-settlements as well. The resolution for this was the construction of the *Sikló*, i.e. *Funicular*, the line of which ascended from the bridge-head of the Chain-bridge to the south-eastern side of the square, i. e. next to the Sándor-palace. The new, steam-powered machinery started to work in 1870.

The rapid development of the separate Hungarian Military quickly brought the need of a new ministerial building. After a long time of being unchanged this caused a basic alteration both in the structure and in the view of the square. First of all, to make place for the new palace of the Hungarian Royal Ministry of Defence, a number of private houses as well as the building of the former waterworks were to be bought and then to be demolished. It was only after this, that on the southern part of the central block between the two streets the new building was erected in 1879–81. This building of ground floor + 4 levels was a bit glaring feature of the area, the more

because its neo-renaissance style broke the up to that time more-or-less homogeneous baroque – classicist view of the site. But with this the construction process did not come to its end, since the original building was two times enlarged towards the north yet: first in 1889–90, then in 1895–96. The later part, however, was made for the General Headquarters. All these works of course meant the total demolition of all the buildings standing formerly there. With the erection of the latest part, there was one single huge architectural ensemble formed in the central block stretching from the St. George Square to the Dísz Square.

The construction works of the ministry-headquarters complex were to be followed around the turn-of-the century by two other ones of almost the same scale. As a result of them the square reached its 'final-face' at least until 1945.

On the western side of the square in 1898 Erzherzog Joseph bought the former Teleki-palace (left by the General Headquarters) from the state, just like the private houses and barracks situated to the north of it up to the Fehérvári Gate. The later ones were entirely pulled down, since upon their place the garden and outbuildings of his palace were to be formed. In 1904–05 the old zopf-styled palace was totally altered in the mixed style of art nouveau and neo-baroque typical of that age. At the same time its dimensions were changed – especially in height but slightly also in area.

As a last among the large-scale construction works having impact on the face of St. George Square we have to mention the enlargement of the Royal Palace. This process was started in the 1890-ies, but it was the turn-of-the-century, when the works reached the southern side of the square. As an introduction to this, the old, baroque building of the Zeughaus was demolished between 1897–1901. On the place of it there were the two new, northern wings of the palace-compound erected by 1905. These two wings – signed today as 'A' and 'B' buildings – were made for the purpose of representation. The northernmost, A wing – having direct gate towards the square – was the reception-building, through which visitors could approach the magnificent ballroom housed in the B building. Although the palace-compound now renewed was made according to the most modern expectations, and although it was quite frequently visited by the king, it never became a royal centre of importance of the Burg in Wien, or Schönbrunn. Beside the erection of the brand new wings also the old building of the royal stable was renewed. marvellous parks

By the last works the development of the St. George square was closed in architectural aspect, but that was not so at all in functional sense. It was only the third phase (started in 1920) of this period, when the square came to the highest point of its functional importance.

After so many more and less important events that happened during the confused years of 1918–19, in the April of 1920. Miklós Horthy, the newly elected governor of Hungary moved among the walls of the 'abandoned' Royal Palace that so became continual residence of his office and of his family for twenty-three years. By this act the St. George Square and its closer area really became the 'centre of the country' since the most important administrative functions were concentrated around it. In addition to the institutions enlisted above, here we have to mention the General Staff that occupied the military-building of the eastern side of the Színház utca (next to the theatre – the former Carmelite cloister). Some sixty or seventy meters from this

towards the north – situated already on the south-western side of Dísz Square – there was standing the Ministry of Foreign Affairs. We could continue the list with other important ministries positioned further on within the Castle-district, but it is clear even so that a very high grade concentration of political power was realized here on a very small piece of land. But not even this could defend Horthy on the 15th October 1944, when he tried to break away from the war. He was captured in his own palace by the German troops.

The fall of his and his successor's regime brought in certain sense with itself the fall of the square as well. This was so not merely because the devastating siege of Budapest in the winter of 1944–45, but because of the period coming after.

1945–2003

In fact, the Castle-district of Buda, just like the area of the St. George Square within it – as the last stronghold of the German and Hungarian troops remained here – suffered enormous devastation. The ruined buildings were at once dismantled from their original functions, also because they represented the collapsed regime. In spite of this for about one decade serious plans were made to reconstruct the former Royal Palace and surrounding buildings for the purpose of the communist party and government centre. Thanks God, nothing of this was realized – mainly because of pecuniary reasons. Afterwards the efforts were focused mainly on the reconstruction of the Royal Palace as a 'Citadel of Culture'. Meanwhile the St. George Square was used as a construction area and some of its buildings – such as the Royal stable and the former Teleki-palace, the residence of the last 'damned' Habsburgs – were declared worthless as architectural monuments. Later both of them were demolished. It was only the seventies, when the reconstruction works reached the square, when the theatre and the former Carmelite cloister were renovated. For a long time after this a great variety of quite different plans were made for the utilization of the two other buildings standing still in ruins, and for the empty spaces, none of which came – fortunately – true.

From 1994 onwards at least the archaeological excavations could be started, by which a great number of medieval architectural remains and other finds were brought to light. Beside this there was only one single, but really important result of the last quarter of a century: in 2000–2002 the Sándor-palace was totally reconstructed and in the February of 2003 the palace became the official residence of the Hungarian president. This could mean that now, after half a century of loosing its prestige St. George square may some of its former importance have back...

A SZENT GYÖRGY TÉR ÁBRÁZOLÁSAI

A terek általában egy város életének fontos helyszínei. Kialakulásuk számos tényező függvénye, s általában viszonylag hosszú idő alatt történik meg. A dokumentumok, leírások tanúsága szerint Buda városában ugyanazokon a helyeken ugyanazok a terek jöttek létre, amelyek máig is megtalálhatók. Egyetlen kivétel a Szent György tér.¹

A Buda városáról szóló meglehetősen nagyszámú leírások közül néhány jellemzőt kiemelve jól megfigyelhető, mit tartottak fontosnak a XVIII–XIX. században a különböző topográfiai, útleírások, útikönyvek szerzői a Szent György tér bemutatásakor.

Franz Schams 1822-ben megjelent, de még jórészt az előző század végi állapotokat tükröző kötetében nagyon pontos és részletes leírást adott a téren akkor álló épületekről, elsőként a Fegyvertárról [Zeughaus] és gyűjteményéről.² A *Zeughaus auf dem Georgi-Platz* című fejezet kilenc oldalon keresztül tárgyalta az épület külsejét és a benne őrzött fegyvereket termenként.³ Említést tett arról, hogy VI. Károly császár építtette, s kinézetét a következőképpen jellemezte: „Es ist ein charaktervolles, solides Gebäude, dessen hintertheil dicht an den königl. Schlossgarten und an die Wohnung des Schloss-Probstes stösst. Es bildet von drey Seiten ein freystehendes Viereck mit zwey Stockwerken sammt dem Erdgeschoss, ist in zwar einfacher, aber grosser Manier gebaut, und hat ein Ensehen von Würde, des seinem Zweck entspricht.”⁴ Egyúttal a Zeughaus téren belül elfoglalt helyére is utalt a leírás: „Das schöne Portal am Georgi-Platz, dem Gr. Sándor’schen Palais gegenüber, ist mit Armaturen und allegorischen Figuren von trefflicher Bildhauerarbeit verziert.”⁵

A tér további jelentős épületei között említette Schams a Teleki-palotát, „ein zwey Stock hohes Palais im einfach edlen Prachtstyl, als Wohnung Sr. Königl. Hoheit des Erzherzogs Ferdinand d’Este, Commandirenden Generals...”⁶ A Várnegyed egyéb, általa jelentősnek ítélt palotáit felsorolva a szerző ismét visszatért a Szent György térhez, s azon belül is a Sándor-palotához, amelyet nemcsak építészeti jelentősége, hanem belső berendezése miatt is említésre méltónak tartott.⁷

Egy másik, csaknem fél évszázaddal későbbi, igen közismert kötet leírása ugyan jóval kevésbé lelkes és részletes, de jórészt ugyanazokat az épületeket tartotta említésre méltónak a Szent György téren. Hunfalvy János, a kiváló földrajztudós több kiadást megért, illusztrált könyvében rövidebb, tömörebb, lényegre törőbb

¹ Az elnevezést a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1879-ben hagyta jóvá. A tér történetéről bővebben lásd Végh András és Magyar Károly tanulmányát.

² SCHAMS 1822.

³ Uo. 232–240. p.

⁴ Uo. 233. p.

⁵ Uo. 233. p.

⁶ Uo. 240. p.

⁷ Uo. 240–246. p.; A Sándor-palotáról lásd Farbaký Péter tanulmányát.